

પં. શ્રી દલસુભભાઈ માલવણિયાને તથા ડૉ. શ્રી હરિવલ્લભભાઈ
ભાયાણીને 'શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય-ચન્દ્રક' પ્રદાન - પ્રસંગે
પ્રકાશિત

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય સ્મરણિકા

પ્રેરક :

પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયસૂર્યોદયસૂરિજી મહારાજ

પ્રકાશક :

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી સ્મૃતિ

સંસ્કાર શિક્ષણ નિધિ

અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

અર્હમ્ ॥
નમો નમઃ શ્રી ગુરુનેમિસૂરયે ॥

નિવેદન

શ્રી સોમપ્રભાચાર્યે માનવ જન્મરૂપી વૃક્ષનાં છ ફળ સિન્દૂરપ્રકર માં ગણાવ્યાં છે, તેમાં એક છે 'ગુણાનુરાગ.' ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીનું સૂચન છે કે 'થોડલો પણ ગુણ પર તણો, સાંભળી હર્ષ મન આણ રે.' ગુણાનુરાગની આ ઉદાત્ત વાતો જૈન શાસનને અને તેમાં થયેલા અને થતાં ગુણિયલ ધર્મસાધકોને અતિશય રળિયામણા બનાવી મૂકે છે. સાવ દોષવિહીન તો આ સંસારમાં કોણ હોય ? પરંતુ આપણી દોષદૃષ્ટિને ગુણદૃષ્ટિમાં પલટાવીને જોઈશું તો ચારે તરફ ગુણીજનો જ દેખાશે; એ જૈન પણ હોય અને અજૈન પણ હોય, મૂર્તિપૂજક પણ હોય અથવા અન્ય સંપ્રદાયના પણ હોય; વ્યક્તિનો મહિમા તેની આ સ્થૂળ વ્યક્તિતાને લીધે નથી હોતો; એનો મહિમા તો હોય છે એનામાં એણે પોતીકા પુરુષાર્થથી ખીલવેલા-નીપજાવેલા વિવિધ ગુણોને કારણે. આવા ગુણીજનોને દેખીને આપણને પ્રમોદભાવ જાગે તો સમજવું કે આપણે જૈનત્વની અને તેના પાયારૂપ મૈત્રીભાવની નિકટ છીએ.

સત્પુરુષોની આવી, ગુણાનુરાગ-પોષક વાતોના પ્રભાવે, આપણા દેશના અને રાજ્યના અને ભાષાના બે મૂર્ધન્ય વિદ્વજ્જનો-ગુણીજનોનું સન્માન કરી ગુણાનુરાગની વૃત્તિને વિકસાવવાનો અમને મનોરથ થયો - આજથી લગભગ અઠી વર્ષ પહેલાં. એ મનોરથ આજે ફળીભૂત બની રહ્યો છે, તેનો અમને અપાર આનંદ છે.

પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રી સૂર્યોદયસૂરિજી મ. ની નિશ્રામાં, ગુજરાતી ભાષાના જાણીતા કવિ ડૉ. સુરેશભાઈ દલાલ તથા જૈન સંઘના અગ્રણી શેઠ શ્રી શ્રેણિકભાઈની તેમ જ અનેક નામાંકિત

વિદ્વાનો તથા સાહિત્યકારોની ઉપસ્થિતિમાં, આપણા માનનીય વિદ્વાનો પં. શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા તથા ડૉ. શ્રી હરિવલ્લભભાઈ ભાયાણીને 'શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય-ચન્દ્રક' અર્પણ કરવાના નિમિત્તે, આજે - તા. ૧૭-૧૦-૯૩ આસો શુદ્ધિ ૨ (સં. ૨૦૪૯)ને રવિવારે, ભવ્ય સન્માન સમારોહ તેમજ 'હેમ સાહિત્ય સંગોષ્ઠી'નું આયોજન કરવાની અમને મળેલી તક બદલ અમે ધન્યતા અનુભવીએ છીએ, અને આ અવસરે પ્રસ્તુત સ્મરણિકાનું પ્રકાશન કરીને અમે વિશેષે ગૌરવાન્વિત છીએ.

અમને આશા અને શ્રદ્ધા છે કે અમારા ટ્રસ્ટની પ્રવૃત્તિઓને સહુ કોઈ વધાવશે અને આવાં સત્કાર્યો કરવા માટે સર્વ પ્રકારનો સહયોગ આપીને અમને પ્રોત્સાહિત કરશે.

સંપર્ક :-

પંકજ સુઘાકર શેઠ
૨૭૮, માણેકબાગ સોસાયટી
માણેકબાગ હોલ પાસે
આંબાવાડી
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.
તા. ૧૭-૧૦-૧૯૯૩

લી.

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય
નવમ જન્મશતાબ્દી સ્મૃતિ
સંસ્કાર-શિક્ષણ નિધિનો ટ્રસ્ટી ગણ

દ્રવ્ય સહાયનું સૌજન્ય :
શ્રી કારેલીબાગ જૈન શ્રે. મૂ. પૂ. શ્રી સંઘ
કારેલીબાગ, વડોદરા-૧

મુદ્રક : નંદન ગ્રાફિક્સ, અમદાવાદ. ફોન : ૩૫૬ ૧૯૭

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય નવમ જન્મ શતાબ્દી સ્મૃતિ સંસ્કાર શિક્ષણ નિધિ

પરિચય

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યના જન્મને વિ. સં. ૨૦૪૫માં ૮૦૦ વર્ષ પૂર્ણ થયા. તેના ઉપલક્ષ્યમાં લોકોપકારક અને આપણી સંસ્કૃતિ તેમજ સાહિત્યની સેવારૂપે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરવાની પુનિત પ્રેરણા પ. પૂ. આચાર્ય શ્રીવિજય સુર્યોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજે આપતાં, અમોએ એક શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ઉદ્દેશો ધરાવતું ટ્રસ્ટ સ્થાપ્યું, અને તેમાં શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યનું નામ જોડ્યું છે. ટ્રસ્ટનું પૂરું નામ - કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી સ્મૃતિ સંસ્કાર-શિક્ષણ-નિધિ છે. આ ટ્રસ્ટના ઉદ્દેશો નીચે આપ્યા છે :

ટ્રસ્ટના ઉદ્દેશો :

- (૧) આપણા રાષ્ટ્રધન સમાન પ્રાચીન સાહિત્યનું અધ્યયન, સંશોધન, સંપાદન, પ્રકાશન, પુનર્મુદ્રણ કરવું તથા કરાવવું.
- (૨) પ્રાચીન સાહિત્યના સંશોધનાદિનું તથા સમાજને ઉપકારક શિષ્ટ સાહિત્યના નવસર્જનાદિનું ઉત્તમ વિશિષ્ટ કાર્ય કરનાર સંશોધક, સાહિત્યકાર, વિદ્વાન, સર્જક-લેખક યા લેખકોને વિશિષ્ટ પારિતોષિક-પુરસ્કાર-એવોર્ડ અર્પણ કરવા, કરાવવા.
- (૩) પ્રાચીન-અર્વાચીન સાહિત્યના અધ્યયન, અધ્યાપન, સંશોધન, સર્જન, સંપાદન કરનારને કાર્યના ધોરણ પ્રમાણે શિષ્યવૃત્તિ આપવી.
- (૪) સંશોધક, સાહિત્યકાર, વિદ્વાન દ્વારા સંશોધિત, સર્જિત, સંપાદિત, ગ્રંથકૃતિ-કૃતિઓનું મુદ્રણ-પુનર્મુદ્રણ કરવું, કરાવવું; તથા તે માટે અનુદાન આપવું.
- (૫) શૈક્ષણિક, વિદ્યાકીય ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ પ્રતિભા ધરાવનાર, દાખવનાર વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનને પ્રોત્સાહક પારિતોષિક, શિષ્યવૃત્તિ, શૈક્ષણિક સવલત આપવાની જોગવાઈ કરવી.
- (૬) સામાજિક ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ સત્કાર્ય કરનાર તથા સમાજને ઉપકારક નીવડે તેવી બહાદુરી દાખવનાર આશરે ૧૦ થી ૧૬ વરસની વયના કુમાર-કુમારીને પ્રોત્સાહક પારિતોષિક આપવા.
- (૭) આપણી સંસ્કૃતિની સેવા કરનારા તથા સમાજનું કલ્યાણ થાય તેવી સંસ્કારપોષક સત્પ્રવૃત્તિ કરનાર, વિભિન્ન ક્ષેત્રોની વિશિષ્ટ વ્યક્તિ-વ્યક્તિઓને

પારિતોષિક-પુરસ્કાર આપવા તથા યોગ્ય આર્થિક સાહય કરવી.

- (૮) આપણા રાષ્ટ્રધનસમા પ્રાચીન સાહિત્ય અને કલાકૃતિઓનું જતન કરવું અને જતન કરતી સંસ્થા-સંસ્થાઓને અનુદાન આપવું.
- (૯) અધ્યયન-અધ્યાપન-સંશોધન-પ્રકાશન કરતી સંસ્થા-સંસ્થાઓને અનુદાન આપવું.
- (૧૦) સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટ સેવા-રક્ષા કરનાર તથા સમાજની સંસ્કારિતાને પોષનાર-પ્રેરણા આપનાર/પાનાર, વિશિષ્ટ વ્યક્તિ-વ્યક્તિઓની સ્મૃતિમાં યોગ્ય સ્મારક કરવું અને તેવું થતું હોય તો તે માટે અનુદાન આપવું.
- (૧૧) સાહિત્ય અને સંશોધનને અર્થે વ્યાખ્યાનો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ તથા પરિસંવાદો (સેમિનારો) વ.નું આયોજન કરવું તેમજ સાહિત્યિક અને સંશોધન અંગેના સામયિકો/જર્નલોનું પ્રકાશન કરવું.
- (૧૨) ટ્રસ્ટની ઉપરની તમામ પ્રવૃત્તિઓ-યોજનાઓ સાથે શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યનું નામ જોડવાનું રહેશે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના મહાન જ્યોતિર્ધર કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય

વિક્રમની બારમી સદીમાં થઈ ગયેલા આ મહાન જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યનો સંક્ષિપ્ત જીવનપરિચય આ પ્રમાણે છે : વિ. સં. ૧૧૪૫ની કાર્તિકી પૂનમે ધંધુકામાં મોઢ જ્ઞાતિના પિતા ચાચિગ અને માતા પાહિણીને ત્યાં જન્મ. નામ ચાંગદેવ. નવ વર્ષની વયે સં. ૧૧૫૪માં પૂર્ણતલ્લગચ્છના આચાર્ય શ્રીદેવચંદ્રસૂરિજી પાસે દીક્ષા લઈ સોમચન્દ્રમુનિ તરીકે સાધુજીવન આરંભ્યું. બાલ્ય વયમાં પણ તેમનામાં વિકસેલા ઊંડા વિદ્યાભ્યાસ, અપૂર્વ ત્યાગભાવ, તપશ્ચર્યા, જિતેન્દ્રિયતા, સંયમવૃત્તિ, ઓજસ્વિતા વગેરેથી પ્રેરાઈને ગુરૂએ સં. ૧૧૬૬માં ૨૧ વર્ષના આ મુનિને આચાર્યપદે આરૂઢ કરી હેમચન્દ્રસૂરિ તરીકે સ્થાપ્યા.

કાળક્રમે, પોતાના જ્ઞાન અને તપતેજના બળે માત્ર જૈનોમાં જ નહિ, પણ જનસાધારણમાં અને એથી આગળ વધીને ગૂર્જરશ્વર રાજા જયસિંહ સિદ્ધરાજના આદરભાજન બન્યા. રાજદરબારમાં એમણે વિદ્વતાના બળે સ્વયંભૂ રીતે જ સઘળા પંડિતોમાં ટોચનું સ્થાન મેળવ્યું. સિદ્ધરાજે માળવા પર વિજય મેળવ્યા પછી અનાયાસે જ તેના ધ્યાનમાં ગૂર્જરાતની સાંસ્કૃતિક અને વિદ્યાકીય દરિદ્રતા આવી. આ નિવારવા માટે સમર્થ પુરૂષની શોધ ચલાવતાં તેની અને સૌ પંડિતોની નજર

શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય ઉપર ઠરી. સિદ્ધરાજની વિનતિ થતાં શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' નામે વ્યાકરણની તેમજ તેની સાથે છંદોનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન, લિંગાનુશાસન, શબ્દકોશો, તર્કશાસ્ત્રો ઇત્યાદિ લાખો શ્લોકોપ્રમાણ સાહિત્યની નવરચના કરીને ગૂજરાતને વિદ્યાના ક્ષેત્રે સમૃદ્ધ તેમજ આત્મનિર્ભર બનાવ્યું. આ પછી તો સિદ્ધરાજ તેઓનો અનન્ય ઉપાસક બની ગયો, અને તેનો અનુગામી રાજા કુમારપાળ તો આચાર્યનો અનન્ય શિષ્ય જ હતો. તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકારી શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યના ઉપદેશાનુસાર, પોતાની સત્તાના તથા વગના બળે, પોતાના સામ્રાજ્ય-પ્રદેશમાં સાત વ્યસનનો અટકાવ્યાં હતાં. હિંસા અને માંસાહાર તથા દારૂનો વપરાશ તદ્દન બંધ કરાવેલ હતો. બિનવારસી વિધવા સ્ત્રીની મિલકત આંચકી લેવાની પ્રથા બંધ કરી હતી, અને બીજાં પણ અગણિત લોકોપયોગી કાર્યો તથા ધર્મકાર્યો કુમારપાળે આચાર્યના ઉપદેશથી કર્યાં હતાં. આજે ગૂજરાતમાં અને રાજસ્થાનમાં હિંસક યજ્ઞોનો, પશુબલિનો, માંસાહારનો તથા મદ્યપાનનો પ્રચાર સરખામણીમાં નગણ્ય છે અથવા અત્યાર સુધી આ બધું નહોતું, તેનો યશ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યના ઉપદેશને અને પરમાર્હત રાજા કુમારપાળની ધાર્મિકતાને જાય છે.

વિ. સં. ૧૨૨૯માં શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે શૈવધર્મી રાજપુરોહિત શ્રી સોમેશ્વર દેવે કહ્યું : વૈદુષ્યં વિગતાશ્રયં શ્રિતવતિ શ્રી હેમચન્દ્રે દિવં - 'શ્રી હેમચન્દ્ર સ્વર્ગે ગયા અને વિદ્વતા હવે નિરાધાર બની ગઈ !' શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશે આગમપ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ ઉચ્ચારેલા ઉદ્દગારો સાથે આ ટુંક પરિચયનું સમાપન કરીએ :-

'અંતમાં એટલું કહેવું વધારે પડતું નથી કે દેશવિદેશનો લાખો જ નહિ બલકે કરોડો કે અબજો વર્ષનો ઇતિહાસ એકઠો કરવામાં આવે તો પણ ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવા નિર્લેપ, આદર્શજીવી, વિદ્વાન સાહિત્યસર્જક, રાજનીતિનિપુણ, વ્યવહારજ્ઞ, વર્ચસ્વી અને પ્રતિભાધારી પુરુષની જોડ જડવી અતિમુશ્કેલ બને અને એ જ કારણસર ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય માટે કલિકાલસર્વજ્ઞ તરીકેનું જે બિરૂદ યોજવામાં આવ્યું છે એમાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી.'

*

ટ્રસ્ટની પ્રવૃત્તિઓ

પ્રકાશનો :

ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત મહાકાવ્ય	ભાગ-૧ પ્રથમ પર્વ ભાગ-૨, ૨-૩-૪ પર્વો
પ્રમાણમીમાંસા (પં. સુખલાલજી-સંપાદિત, પુનર્મુદ્રણ)	
હેમ સમીક્ષા	- મધુસૂદન મોદી (પુનર્મુદ્રણ)
હેમ સ્વાધ્યાય પોથી (કલાત્મક ડાયરી)	
Studies in Desya Prakrit	- ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી
અપભ્રંશ વ્યાકરણ - ગુજરાતી અનુવાદ	- ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી
અપભ્રંશ વ્યાકરણ - (હિન્દી)	- ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી
દ્રૌપદી સ્વયંવર નાટકમ્ - શ્રાવક કવિ વિજયપાલ	સં. શાંતિકુમાર પંડ્યા.

ચન્દ્રક-પ્રદાન-પ્રવૃત્તિ

શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજક	(સં. ૨૦૪૨)
શ્રી શાંતિલાલ ગુલાબચંદ શાહ	(સં. ૨૦૪૨)
ડૉ. ઉમાકાંત પી. શાહ	(સં. ૨૦૪૫) મરણોત્તર
પં. દલસુખભાઈ માલવણિયા	(સં. ૨૦૪૯)
ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી	(સં. ૨૦૪૯)

-:પરિસંવાદ-પ્રવૃત્તિ:-

‘શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય : જીવન અને સાહિત્ય’ - પરિસંવાદ (સં. ૨૦૪૫)
‘હેમ સાહિત્ય- સંગોષ્ઠી’ (સં. ૨૦૪૯)

નોંધ :- પુસ્તકોનું પ્રાપ્તિસ્થાન :

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર

૧૧૨/હાથીખાના, રતનપોળ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.

*

**मुनिराज श्री चतुरविजयजी विरचिता
श्री हेमचन्द्राचार्य-स्तुतिः ॥**

शुचिवाणिजवंशवियन्मिहिरं, नववर्षमिते व्रतभारधरम् ।
जनवांछितपूरणकल्पतरुं, प्रणमामि सदा प्रभुहेमगुरुम् ॥१॥

वररूपधरं जनमोदकरं, विजितेन्द्रियवर्गमगर्वगिरम् ।
रचिताद्भुतशास्त्रमपास्तशरुं, प्रणमामि सदा प्रभुहेमगुरुम् ॥२॥

मुनिवृन्दनृपं भुवने विदितं, बुधलोकमतं नृपवृन्दनतम् ।
विदितागमतत्त्वमभिज्ञगुरुं, प्रणमामि सदा प्रभुहेमगुरुम् ॥३॥

नृपबोधकरं गुणरत्नधरं, भुवने भविनामुपकारकरम् ।
कविगर्वहरं दितमानतरुं, प्रणमामि सदा प्रभुहेमगुरुम् ॥४॥

मथितोन्मदमन्मथमादभरं, जितवादिगणं गतदोषभरम् ।
मतिवैभवनिर्जितदेवगुरुं, प्रणमामि सदा प्रभुहेमगुरुम् ॥५॥

भुवनोद्भटकर्मभटातिरथं, भविनामथ दर्शितमोक्षपथम् ।
करुणामृतसिंचितधर्मतरुं, प्रणमामि सदा प्रभुहेमगुरुम् ॥६॥

इत्थं स्तुतो मुनिपतिर्गुरुहेमचन्द्र-
श्चन्द्रांशुनिर्मलयशाश्वतुरेण भक्त्या ।
पंचासरेशभवने प्रथितावदातो
नित्यं तनोतु भविसद्गनि मङ्गलानि ॥७॥

*

कलिकालसर्वज्ञ - वन्दना

- पं. शीलचन्द्रविजय गणी

प्रसन्नमधुगम्भीरां, सर्वशास्त्रावगाहिनीम् ।
ओजस्विनीं च सरलां, हैमीं वाणीं नमाम्यहम् ॥१॥

जो हेमसूरिहियजे अणुरागो वीयरागमग्गम्भि ।
अवयरउ सो मणम्भी अम्हाणं भवसमुद्दसंताणो ॥२॥

धंधुक्ककधरा धन्या यस्य धीरस्य जन्मना ।
व्रतवेदेन्दुचन्द्रेऽब्दे कार्तिके पूर्णिमादिने ॥३॥

चच्चिगपाहिणिपुत्तो सूरौ सिरिमोढवंसगयणतले	
नामेण चंगदेवो चंगो देवोव्व सो जयउ	॥४॥
अब्धिन्नताकसोमाब्दे चङ्गः प्रव्रजितः प्रधीः	
श्री देवचन्द्रसूरीणा, - मन्तेवासितया मुदा	॥५॥
धन्ना पाहिणिमाया सहलं सयलं च जीवियं तीसे	
वरतणयरयणमेयं समप्पियं जीअ सुहगुरुणो	॥६॥
चङ्गोऽपि सोमचन्द्राख्यां बिभ्राणोऽखण्डसंयमः	
ऊर्जस्वी समभूत् सौम्यः सिद्धसारस्वतो गुणी	॥७॥
बालत्तणे वि नूणं अनूणगुणोहपूरियं हिययं	
गुरुजणकरुणावसओ विणिम्मियं सोमचंदेण	॥८॥
तस्याऽनन्यगुणग्रामा-भिरामां वीक्ष्य पात्रताम्	
दत्तं सूरिपदं तस्मै गुरुणा गुण-चारुणा	॥९॥
कररससहरतरणि-प्पमिअे वरिसेत्थ थंभतित्यपुरे	
वइसाहसुद्धतइआ-दिणे दिणेसोव्व तेयंसी	॥१०॥
सोमचन्द्रमुनिः सप्त-दशवर्षवयास्तदा	
संजातो हेमचन्द्रेति-नामतः सूरिशेखरः	॥११॥
गुज्जरभूमिनरेसो जगप्पसिद्धोऽत्थि सिद्धरायनिवो	
पियसज्जणसंसग्गो विज्जासंवइढणे रत्तो	॥१२॥
आकर्ण्य श्री हेमसूरे-र्बाल्येऽप्यद्भुतवैदुषम्	
विद्या-संस्कारसंसिद्धयै नृपेणाऽऽकारितो गुरुः	॥१३॥
तिहुअणगंडनिवेण हि विण्णत्तेहिं गुरुहिं तो रइआ	
अणुसासणगंथा अहिणवा अउव्वा जगक्खाया	॥१४॥
सार्धत्रिकोटिसङ्ख्याक-पद्यप्रमितनूतनम्	
साहित्यं सर्वविषयं निर्मितं हेमसूरिणा	॥१५॥
गुज्जरधरणीअहिवो कुमारपालो वि जेण पडिबुद्धो	
जाओ सावयसीसो गुरुस्स गुरुगुणगरिट्ठस्स	॥१६॥
कुमारनृपतिद्वारा सप्तव्यसनवारणम्	
दुर्गतर्मरणं येना-ऽखिलदेशे प्रवर्तितम्	॥१७॥

अट्टारसदेसेसुवि अमारिपरिपालणं खु संजायं	
जस्तोवएसवसओ सो नंदउ हेमसूरिगुरु	॥१८॥
अनाग्रहो मुक्तिहेतुः साम्यं काम्यं सदा बुधैः	
इत्येवं सूचितं येन निजाचरितजीवितैः	॥१९॥
विज्ञानिलओ तिलओ भूमीमहिलानिलाडदेसठिओ	
धम्मरसायणवेज्जो पुज्जो विलसउ स हेमगुरु ।	॥२०॥
यस्योपकारमाहात्म्या-दद्यापि दृश्यते अहो !	
दयासंस्कारप्रचुरा गौर्जरी जनता खलु	॥२१॥
निक्कारणबंधुसमो असरिसकरुणायरो स हेमगुरु	
सिरिपुण्णतल्लगच्छा-लंकारो जयउ चिरकालं	॥२२॥
निधिहस्तकरार्काब्देऽणहिल्लपुरत्तने ।	
प्रतिबोद्धुमिव दिव-स्पतिं सूरिर्दिवं गतः	॥२३॥
अत्यंग्गे गुरुम्मि गुरुविरहुप्पण्णतिव्वखेयमणो	
कुमरनरिंदो छम्मा-साणंतरमुवगओ सगं	॥२४॥
श्री कलिकालसर्वज्ञैर्ग्रन्था ये सन्ति निर्मिताः	
तान् पठन् सर्वशास्त्रेष्व-स्खलद्गामिमतिर्भवेत्	॥२५॥
जह होइ मेरुसिहरी केण वि जीवेण तोलिउं सक्को	
तो हेमसूरिपहुणो वयणरहस्सं हवइ गम्मं	॥२६॥
नवमी जन्मशताब्दी समागता हेमसूरिगुरुराजाम्	
समितिसमुद्रनभोयुग-प्रमितेऽब्दे भागधेयेन	॥२७॥
मनसि निधाय तमवसर-मेकादश्यां शुचावसितपक्षे	
पं. शीलचन्द्रगणिना रचिता हेमस्तुतिश्चारुः	॥२८॥
यद् बाल-चापलमिदं कृतवानहकं निमित्तमत्रेदम्	
हेमगुरुं प्रति प्रवहति भक्तितरङ्गो मनसि सततम्	॥२९॥
जयउ सिरी हेमगुरु जयंतु तह तेण विरइया गंधा	
जयउ कुमारनरिंदो जयउ अणण्णा य तस्स गुरुभत्ती	॥३०॥

*

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યનું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય
(હેમસમીક્ષાના આધારે)

૧. સિદ્ધહેમલઘુવૃત્તિ શ્લો. ૬૦૦૦
૨. સિદ્ધ હેમ બૃહદ્વૃત્તિ શ્લો. ૧૮૦૦૦
૩. સિદ્ધહેમબૃહસ્પાસ શ્લો. ૮૪૦૦૦
૪. સિદ્ધહેમપ્રાકૃતવૃત્તિ શ્લો. ૨૨૦૦
૫. લિંગાનુશાસન સટીક શ્લો. ૩૬૮૪
૬. ઉણાદિગણપાઠ, વિવરણ સહિત શ્લો. ૩૨૫૦
૭. ધાતુ પારાયણ વિવરણ સહિત શ્લો. ૫૬૦૦
૮. અભિધાનચિંતામણિ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત શ્લો. ૧૦૦૦૦
૯. અભિધાન ચિંતામણિ પરિશિષ્ટ શ્લો. ૨૦૪
૧૦. અનેકાર્થકોષ શ્લો. ૧૮૨૮
૧૧. નિઘંટુશેષ શ્લો. ૩૯૬
૧૨. દેશીનામમાલા સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સાથે શ્લો. ૩૫૦૦
૧૩. કાવ્યાનુશાસન સ્વોપજ્ઞ અલંકારચૂડામણિ અને વિવેક સાથે શ્લો. ૬૦૦૦
૧૪. છંદોડનુશાસન સ્વોપજ્ઞછંદશ્ચૂડામણિટીકા સાથે શ્લો. ૩૦૦૦
૧૫. સંસ્કૃત્વ્યાશ્રયમહાકાવ્ય શ્લો. ૨૮૨૮
૧૬. પ્રાકૃત્વ્યાશ્રયમહાકાવ્ય શ્લો. ૧૫૦૦
૧૭. પ્રમાણમીમાંસા સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સાથે શ્લો. ૨૫૦૦ (અપૂર્ણ)
૧૮. વેદાંકુશ (દ્વિજવદનચપેટા) શ્લો. ૧૦૦૦
૧૯. ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત મહાકાવ્ય-દશપર્વ શ્લો. ૩૨૦૦૦
૨૦. પરિશિષ્ટ પર્વ શ્લો. ૩૫૦૦
૨૧. યોગશાસ્ત્ર સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે શ્લો. ૧૨૫૭૦
૨૨. વીતરાગસ્તોત્ર શ્લો. ૧૮૮
૨૩. અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકા શ્લો. ૩૨
૨૪. અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકા શ્લો. ૩૩
૨૫. મહાદેવસ્તોત્ર શ્લો. ૪૪

ત્રિષષ્ટિગત-હેમ-સૂક્તયઃ॥

પ્રથમં પર્વ

- જહાનામુદયે હન્ત !, વિવેકઃ ક્રીદૃશો ભવેત્ ॥ (૧. ૧૪)
 'જડ'નો ઉદય (ગૌરવ/ઉન્નતિ) થાય ત્યારે વિવેક નથી જળવાતો.
- ન હિ સીદન્તિ કુર્વન્તો, દેશકાલોચિતાં ક્લિયામ્ ॥ (૧. ૧૦૧)
 દેશ-કાળને અનુરૂપ વર્તનારાએ સીદાવું પડતું નથી.
- કદલી નન્દતિ કિયદ્, બદરીતરુસન્નિધૌ ॥ (૧. ૩૦૬)
 બોરડીના સાંનિધ્યમાં કેળ કેટલું મ્હોરે ?
- યદાહાર ઇવોદ્ગારૈર્ગિરા ભાવોઽનુમીયતે ॥ (૧. ૩૨૫)
 આહાર એવો ઓડકાર, તેમ મન તેવી વાણી.
- વીણાયાં વાદ્યમાનાયાં, વેદોદ્ગારો ન રાજતે ॥ (૧. ૩૧૮)
 વીણા વાગતી હોય ત્યારે વેદનું ગાન ન અરથે.
- ક્રીદૃશં ક્રૂપખનનં, સઘો લગ્ને પ્રદીપને ॥ (૧. ૪૪૯)
 આગ લાગે ત્યારે ક્રૂવો ખોદવાનો શો અર્થ ?
- પ્રાયેણ હિ દરિદ્રાણાં, શીઘ્રગર્ભમૃતઃ સ્ત્રિયઃ ॥ (૧. ૫૩૩)
 દરિદ્રને ત્યાં સંતતિ ઝાઝી હોય.
- કટુતુમ્બ્યાઃ પક્વમપિ, ફલમશ્નાતિ કોઽથવા ? (૧. ૫૧૭)
 કડવી તુંબડીના પાકા ફળને પણ કોણ ચાખે ?
- ભવેદન્તે, યા મતિઃ સા ગતિઃ કિલ ॥ (૧. ૫૧૯)
 અંતકાળે જેવી મતિ હોય તેવી ગતિ થાય.
- આસન્ને વ્યસને લક્ષ્યા, લક્ષ્મીનાથોઽપિ મુચ્યતે ॥ (૧. ૬૦૪)
 આફત તોળાતી હોય ત્યારે લક્ષ્મી પોતાના પતિ (લક્ષ્મીનાથ)ને પણ છોડી દે છે.
- પ્રકૃતિવ્યત્યયઃ પ્રાયો, ભવત્યન્તે શરીરિણામ્ ॥ (૧. ૬૦૫)
 ઘણે ભાગે, અંતસમયે મનુષ્યોની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) બદલાઈ જતી હોય છે.
- ભાવિકાર્યાનુસારેણ, વાગુચ્છલતિ જલ્પતામ્ ॥ (૧. ૬૦૬)
 થવાનું હોય તેવી જ વાણી નીકળે.
- કર્પૂરભાણ્ડે કો નામ, લવણં વિનિવેશયેત્ ॥ (૧. ૬૩૮)
 કપૂરના ઠામમાં મીઠું ન ભરાય.

- બ્રાહ્મણજાતિરદ્વિષ્ટો, વણિગ્જાતિરવંચકઃ ।
પ્રિયજાતિરનોષ્ઠ્યાલુઃ, શરીરી ચ નરાજ્ઞમયઃ ॥ (૧. ૭૪૩)
- વિદ્વાન ધની ગુણ્યર્ગર્વઃ સ્ત્રીજનશ્ચાડપચાપલઃ ।
રાજપુત્રઃ સુચરિત્રઃ, પ્રાયેણ ન હિ દૃશ્યતે ॥ (૧. ૭૪૪)
- બ્રાહ્મણ હોય ને દ્વેષી ન હોય, વાણિયો હોય ને લુચ્ચો ન હોય, ખૂબ વહાલ કરતો હોય હોય ને ઈર્ષ્યા વિનાનો હોય, શરીર હોય ને રોગ ન થાય, વિદ્વાન હોય ને વળી ધનવાન હોય, ગુણવાન હોય ને નિરભિમાની હોય, સ્ત્રી હોય ને ચંચળ ન હોય, રાજકર્તા હોય ને સદાચારી હોય - આ બધું ભાગ્યે જ બને.
- વ્યાગ્રા અપિ પલાયન્તે, જ્વલજ્વલનદર્શનાત્ ॥ (૨. ૨૩)
આગનો ભડકો દેખી વાઘ પણ ભાગી જાય.
- અજર્યં પઙ્કજિન્યા હિ, રાજહંસસ્ય યુજ્યતે ॥ (૨. ૨૧)
રાજહંસ તો કમલિની (કમલપત્ર)ની સંગતમાં શોભે.
- કાર્યં સપૌરુષેણાડપિ, વણિજા ન હિ પૌરુષમ્ ॥ (૨. ૩૦)
સમર્થ વણિકે પણ પુરુષાતનનું પ્રદર્શન ન કરવું.
- વણિજો લોકસામાન્યેડપ્યર્થે સાશઙ્કવૃત્તયઃ ॥ (૨. ૩૫)
સાદી વાતને પણ વાણિયો શંકાની નજરે જ તપાસે.
- કૃતં તેન કૃતેનાડપિ, ગુર્વાન્ના યત્ર લંઘ્યતે ॥ (૨. ૪૬)
ગુરુજનોની આજ્ઞા ઠેલ્યા પછી કર્યું તે પણ ન કર્યા બરાબર.
- એકત્ર વિનિવેશેડપિ, કાચઃ કાચો મણિર્મણિઃ ॥ (૨. ૫૪)
બલે સાથે ગોઠવીએ, તો પણ કાચ તે કાચ ને મણિ તે મણિ જ.
- વિપરીતં ન શઙ્કન્તે, કદાડપિ સરલાશંયાઃ ॥ (૨. ૬૩)
સરળ મનુષ્યોને ક્યાંય પ્રપંચની ગંધ આવતી જ નથી.
- સત્કારયન્તિ હ્યાત્માનં, કૃત્વાડપ્યાગાંસિ માયિનઃ ॥ (૨. ૧૦૩)
પ્રપંચી લોકો અપરાધો કરીને પણ પોતે સારું કર્યું - એમ જ માનતા રહે છે.
- શીતમપ્યમ્બુ શીતં સ્યાત્, ક્ષિપ્તયા હિમમૃત્સનયા ॥ (૨. ૨૬૦)
બરફ નાખીએ તો ઠંડું પાણી પણ વધુ ઠંડું થાય.
- અયોડપિ યાનપાત્રસ્થં, પારં પ્રાપ્નોતિ વારિધેઃ ॥ (૨. ૩૩૬)
વહાણમાં ભરેલું લોહું પણ દરિયો તરી જાય.
- તૂલમપ્યલ્યભારત્વાદાકાશમનુધાવતિ ॥ (૨. ૭૩૮)

રૂનું પૂમડું પણ, હળવું હોવાને કારણે, આકાશમાં તરી શકે.

મર્યાદોલ્લહ્નિનાં લોકે, રાજા ભવતિ શાસિતા ॥ (૨. ૮૧૭)

મર્યાદાનું પાલન ચૂકે તેવા લોકોને ઠેકાણે લાવે તેનું નામ રાજા.

પાત્રે, વિદ્યા હિ શતશાખિકા ॥ (૨. ૧૬૧)

પાત્રે પડેલી વિદ્યા સોળે કળાએ ખીલે.

અન્તરેણોપદેદ્યારં, પશવન્તિ નરા અપિ ॥ (૨. ૧૭૬)

જીવનનો રાહબર ન મળે તો માણસ પણ ઢોર જેવો નીપજે.

યત્ કુર્વન્તિ મહાન્તો હિ, તદાચારાય કલ્પતે ॥ (૩. ૫૩૨)

મોટા જે રીતે વર્તે, તેના આધારે જ લોકો પોતાનો વ્યવહાર પ્રવર્તીવે છે.

સિંહઃ પ્રયાતિ યત્રાડપિ, તસ્યૌકઃ સ્વં તદેવ હિ ॥ (૪. ૨૮૪)

સિંહ તો જ્યાં જાય ત્યાં તેનું ઘર.

મહાન્તઃ શક્તિમન્તોડપિ, પ્રથમં સામ કુર્વતે ॥ (૪. ૨૯૦)

શક્તિશાળી હોય એવા મહાન લોકો પણ પહેલાં તો શાંતિથી જ કામ લે છે.

ક્ષારાચ્છિતોડપિ રલાનિ, ગૃહ્ણન્તિ નિપુણાઃ ખલુ ॥ (૪. ૭૫૩)

નિપુણ જનો તો ખારા દરિયામાંથી રત્નો વીણી લે છે.

અતૃપ્તા એવ કુર્વન્તિ, સેવાં માનવિઘાતિનીમ્ ॥ (૪. ૮૨૫)

માનહાનિ વહોરીને પણ સેવા (નોકરી) કરવી તે તો લોભિયાઓનું જ કામ.

ઉપાદેયા શાસ્ત્રલોકવ્યવહારાનુગા હિ ગીઃ ॥ (૫. ૨૩)

શાસ્ત્ર અને લોકવ્યવહારને અનુસરતી વાતનો સદા આદર કરવો જોઈએ.

ગુરૌ પ્રશસ્યો વિનયો, ગુરુર્યદિ ગુરુર્ભવેત્ ।

ગુરૌ ગુરુગુણૈર્હીને, વિનયોડપિ ત્રપાસ્પદમ્ ॥ (૫. ૧૩૪)

ગુરોરપ્યવલિપ્તસ્ય, કાર્યાકાર્યમજાનતઃ ।

ઉત્પથપ્રતિપન્નસ્ય, પરિત્યાગો વિધીયતે ॥ (૫. ૧૩૫)

ગુરુ જો ગુરુપદ જાળવી જાણે તો તેનો વિનય કરવો તે પ્રશસ્ય; પણ જો ગુરુ

પોતાને ઉચિત ગુણોથી હીન હોય તો તેનો વિનય કરવો તે શરમજનક

ગણાય. ગુરુપદ મળવા છતાં જે અહંકારી હોય, કૃત્ય-અકૃત્યના વિવેકથી

અજાણ હોય, અવળે રસ્તે ચડી ગયા હોય તેવા ગુરુને ત્યજી દેવામાં જ શ્રેય

છે.

માર્ગ એવ ક્ષમઃ સ્તમ્બે, રથઃ સજ્જોડપિ ભજ્યતે । (૫. ૧૪૬)

ઘોરી રસ્તા પર દોડનારો સારો રથ પણ ખેતરમાં ચલાવીએ તો ભાંગી જ

૫૩.

કિં નામ ભેષજં કુર્યાદ્, વિકારે સાન્નિપાતિકે ? ॥ (૫. ૨૧૬)
સનેપાતની દવા શી ?

યુક્તં વચોડપરસ્યાડપિ, મન્યન્તે હિ મનીષિણઃ ॥ (૫. ૨૬૨)
બુદ્ધિમાન જનો શત્રુની પણ યોગ્ય વાતને સ્વીકારી લે છે.

સર્વેડપિ મણિતાભાજઃ, કર્કરા અપિ રોહણે ॥ (૫. ૨૯૩)
રોહણાયલ પર્વતનું તો એવું કે ત્યાંના કાંકરા પણ રત્ન જ ગણાય.

લલ્લા અપિ હિ બાલાનાં, યુક્તા એવ ગિરો ગુરૌ ॥ (૫. ૩૧૭)
મોટેરાઓ સમક્ષ બાબકોની કાલીકાલી બોલી પણ પ્રસ્તુત જ ગણાય.

વનભઙ્ગાય સમ્ફેટો, મત્તયોર્હિ વનેભયોઃ ॥ (૫. ૪૪૭)
બે જંગલી હાથી બાઝે ત્યારે જંગલનો ખુરદો નીકળે (પાડે પાડા લડે ને
ઝાડનો ખો નીકળે.)

કસ્ય દુઃખાકરો ન સ્યાન્મહતાં હ્યાપદાગમઃ ॥ (૫. ૬૩૧)
મહાજન પર આફત આવે ત્યારે સહુ કોઈ દુઃખ અનુભવે.

યાન્તિ દીપસ્ય સમ્પર્કાદ્, વર્તયોડપિ હિ દીપતામ્ ॥ (૬. ૧૭૪)
દીવાની સોબત મળતાં વાટ પણ દીવારૂપ બની જાય.

ઇન્દોર્મૃદુભિરપ્યુસૈર્દન્તિદન્તાઃ સ્ફુટન્તિ હિ ॥ (૬. ૧૭૯)
ચન્દ્રનાં કોમળ કિરણોથી પણ હાથી-દાંત તો ફાટે જ.

હસ્તિભિર્હસ્તિભારો હિ, વોદું શક્યેત નાડપરૈઃ ॥ (૬. ૨૫૪)
હાથીનો ભાર હાથી જ વહે, બીજનું ગજું નહિ.

શશિનં પશ્યતાં દૃષ્ટિર્મન્દાડપિ હિ પટૂયતે ॥ (૬. ૨૬૩)
ચન્દ્ર સામે જોવાથી નબળી દૃષ્ટિ પણ તેજસ્વી બને; આંખોનું તેજ વધે.

ન તાપો માનસો જાતુ, સુધાવૃષ્ટ્યાડપિ શામ્યતિ ॥ (૬. ૪૬૯)
મનનો સંતાપ, અમૃતની વૃષ્ટિથી પણ શમતો નથી.

સમા હિ સમદુઃખાનાં, ચેષ્ટા ભવતિ દેહિનામ્ ॥ (૬. ૪૯૭)
સમદુખિયા લોકોની ચેષ્ટા પણ સમાન જ હોવાની.

દ્વિતીયં પર્વ

- વિકલિત્યતે હિ નિપુૈરડગોદ્ભવમપિ વ્રણમ્ ॥ (૧. ૨૭)
 ગૂમું શરીરમાંથી જ ઉદ્ભવેલું હોય, તોય તેની વાઢકાપ તો કરવી જ રહી.
 જાયતે ઘૃષ્યમાણાદ્ધિ, દહનશ્ચન્દનાદપિ ॥ (૨. ૨૩૮)
 ચંદનને પણ ઘસીએ તો આગ જ ઉઠે.
 સર્વસાધારણી વૃષ્ટિ-વૈરિદસ્યોઘતસ્ય હિ ॥ (૨. ૫૩૬)
 વરસવા માંડેલા મેઘને પક્ષપાત હોતો નથી; એ બધે સમાનપણે વરસે છે.
 ન કેસરિકિશોરાણાં, પંજરે જાત્વવસ્થિતિઃ ॥ (૩. ૭)
 સિંહના બાળ પાંજરે પૂરાતાં નથી.
 વિનયી હિ લઘુભ્રાતા, પુત્રાદપ્યતિરિચ્યતે ॥ (૩. ૮૬)
 વિનયવંત નાનો ભાઈ, દીકરાથી પણ અધિક જાણવો.
 દેવત્વાદપિ વિદુષાં, ગુરુસેવા ગરીયસી ॥ (૩. ૮૮)
 દેવ થવું તે કરતાંય ગુરુની સેવા કરવી એ શાજા જનોને વધુ રૂચિકર હોય.
 ગોપુચ્છલગ્નો હિ ત્રેવ્રદીં ગોપાલબાલકઃ ॥ (૩. ૧૫૩)
 ગોવાળનો દીકરો ગાયનું પૂંછડું ઝાલીને નદી તરી શકે.
 નિર્ઘનસ્ય સુભિક્ષેઽપિ, દુર્ભિક્ષં પારિપાશ્વકમ્ ॥ (૩. ૮૬૬)
 ગમે તેવો સુકાળ પણ ગરીબને માટે તો દુષ્કાળ જ.
 પ્રાયઃ પ્રાવૃષ ઋર્ધ્વં ન, તિષ્ઠન્ત્યેકત્ર સંયતાઃ ॥ (૩. ૮૮૦)
 વરસાદી વાદળાં એક ઠેકાણે ઘણો વખત ટકે નહિ.
 નીયતે યત્ર તત્રામ્બો, ગચ્છત્યૃજુપુમાનિવ ॥ (૫. ૧૬૩)
 સરળ વ્યક્તિની જેમ જ પાણી પણ જેમ વાળીએ તેમ વળે.
 લોકે સ્યાદનુકમ્પાયૈ, સાગસામપિ નિગ્રહઃ ॥ (૫. ૧૭૭)
 અપરાધી હોય તોય તેને થતી સજા લોકહૈયામાં અનુકંપા તો ઉપજાવે જ છે.
 અમ્રાદપિ પતિતાનાં, શરણં ધરણીં ખલુ ॥ (૬. ૧૨)
 આકાશ થકી પડતાંનો આશરો પૃથ્વી જ છે.
 પિતુર્માતૃશ્ચ તુલ્યં હિ, દુઃખં સુતવિયોગજમ્ ॥ (૬. ૧૭૨)
 દીકરાના વિયોગનું દુઃખ બાપને પણ મા જેટલું જ લાગતું હોય છે.
 જ્ઞાનસ્ય પ્રત્યયઃ ફલમ્ ॥ (૬. ૨૮૦)
 જ્ઞાનનું ફળ પ્રતીતિ.
 નારીપરિભવં રાજન્ ! સહન્તે પશવોઽપિ ન ॥ (૬. ૩૮૯)

પશુઓ પણ પોતાની સ્ત્રીનું અપમાન ખમી ખાતાં નથી.

તૃતીયં પર્વ

- વિવેકિનાં વિવેકસ્ય, ફલં હૌચિત્યવર્તનમ્ ॥ (૧. ૯)
 વિવેકનું ફળ તે ઔચિત્યની જાળવણી.
- નદીવત્ર નદીભર્તુ-રૂત્સેકાય ઘનાગમઃ ॥ (૧. ૧૦)
 મેઘ વરસે તેથી નદી ઉભરાય, દરિયો નહિ.
- પદ્મજં પદ્મજમપિ, યાતિ પદ્મિલતાં ન હિ ॥ (૧. ૨૧૫)
 કમલ કાદવમાં પેદા થાય, છતાં ગંદું નથી રહેતું.
- હિમં સહૈત હેમન્તે, ગ્રીષ્મે ચ તપનાતપઃ ।
 ઙ્ઙ્ઙાવાતોઽપિ વર્ષાસુ, ન પુનર્યૌવને સ્મરઃ ॥ (૩. ૭૦)
 શીયાળામાં ટાઢ વેઠી શકાય, ઊનાળામાં સૂર્યનો તાપ ખમી ખવાય,
 ચોમાસામાં વાવાઝોડું પણ સહન થાય, પણ યુવાનીમાં કામદેવ
 (કામેશ્વર)ને જીરવવાનું બહુ કપરું હોય છે.
- સ્ત્રીણાં વિવાદો નિર્ણૈતું, સ્ત્રીભિરેવ હિ યુજ્યતે ॥ (૬. ૧૬૬)
 સ્ત્રીઓના વિવાદો પરત્વે સ્ત્રીઓ જ નિર્ણય લે તે વધુ યોગ્ય ગણાય.
- કોકિલાયાઃ ખલ્વપત્યં, કાક્યા પુષ્ટોઽપિ કોકિલઃ ॥ (૩. ૧૭૬)
 કાગડીએ ઉછેર્યાં હોય તોય કોયલનાં બાળ કોયલ જ નીવડવાનાં.
- સ્યાચ્છૈશવે માતૃમુખસ્તારુણ્યે તરુણીમુખઃ ।
 વૃદ્ધભાવે સુતમુખો, મૂર્ખો નાઽન્તર્મુખઃ ક્વચિત્ ॥ (૪. ૧૩૮)
 બચપણમાં માતૃમુખ, યુવાનીમાં પત્નીમુખ, ઘડપણમાં પુત્રમુખ બની રહેતો
 મૂર્ખ માણસ અન્તર્મુખ તો કદીય નથી થતો !
- નિર્વૃક્ષદેશે ક્રિયતે, હ્યેરણ્ડસ્યાઽપિ વેદિકા ॥ (૭. ૧૬૨)
 ‘ઉજ્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન.’

ચતુર્થ પર્વ

- શ્રેયાન્ સ દેશો નો યત્ર શ્રૂયન્તે દુર્જનોક્તયઃ ॥ (૧.૨૦૮)
એ દેશ ભલો, જ્યાં દુર્જનોનાં હીન વેશ સાંભળવા પડતાં નથી.
- યાદૃશસ્તાદૃશો વાડપિ પૂજનીયઃ પિતા સતામ્ ॥ (૧. ૨૧૩)
ગમે તેવો હોય તોય બાપ તે બાપ; સત્પુરુષો તેને જાળવે જ.
- ન દ્યાતાશ્ચાટુભાષિણઃ ॥ (૧. ૨૬૫)
કદી ખુશામત ન કરે તે સાચા આત્મ.
- સ્વપ્રશંસેવાડન્યનિન્દા, સતાં લજ્જાકરી ખલુ ॥ (૧. ૩૦૧)
પોતાની પ્રશંસા અને અન્યની નિંદા-બત્તે સજ્જનો માટે શરમજનક બાબત ગણાય.
- દન્તિનાં દન્તઘાતસ્ય, સ્થાનં નૈરણ્ડપાદપઃ ॥ (૧. ૩૧૭)
હાથી પોતાના દંતૂશળ કદાપિ એરંડાના છોડ સામે ન વાપરે.
- યત ઉત્તિષ્ઠતિ શિખી, નિર્વાપ્યસ્તત એવ હિ ॥ (૧. ૩૨૮)
આગ જ્યાંથી ઊઠી હોય ત્યાંથી જ તેનું શમન શોધવું ઘટે.
- કવલઃ શક્યતે ક્ષેતું, નાક્રઠું હસ્તિનો મુખાત્ ॥ (૧. ૩૪૦)
હાથીના મોંમાં કોળિયો નાખી શકાય, પાછો ખેંચી ન શકાય.
- માર્જારયૂનઃ પુરતઃ, કિં દુગ્ધમવશિષ્યતે ? (૧. ૫૧૨)
બિલાડા સામે મૂકી દીધા પછી દૂધ બચે ખરું ?
- સ્વપક્ષે હિ વિપક્ષસ્યે, સ્યાદમર્શો વિશેષતઃ ॥ (૧. ૫૩૪)
મૂળે પોતાનાં જ્યારે પરાયાં બને ત્યારે વધુ ખુન્નસ ઉભરાય.
- શ્રીચ્છિદેંડજનલેશોડપિ, ધૌતસ્ય શ્વેતવાસસઃ ॥ (૧. ૬૩૬)
ધોયેલા શ્વેત વસ્ત્ર પર પડેલો નાનકડો પણ ડાઘ તેની શોભાને હણવા માટે પૂરતો ગણાય.
- સર્વોડપિ સાપરાધો હિ, છલમન્વિષ્યતે યદા ॥ (૨. ૨૩૦)
છિદ્ર શોધવા નીકળીએ તો બધા જ મનુષ્યો દોષિત જ જણાય.
- વિપરીતા મતિઃ પુંસાં, ભવેદ્ દૈવે પરાઙ્ગુલે ॥ (૩. ૧૧૯)
ભાગ્ય વીકરે, ત્યારે માણસની મતિ બગડે. વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.
- હન્યતે ન ખલુ શ્વાપિ, સ્વામિનો મુખલજ્જયા ॥ (૩. ૧૨૬)
તેના માલિકની શરમને કારણે કૂતરાને પણ કોઈ મારતું નથી.
- કાકાનાં તસ્કરાણાં ચ, નશ્યતાં કા નનુ ત્રપા ॥ (૩. ૧૫૧)

કાગડાને અને ચોર લોકોને ભાગી છૂટવામાં નાનમ શી ?

આદત્તે હ્રમ્બુ યદ્ ભાનુઃ પુનરુજ્જ્વલતિ ભૂરિ તત્ । (૪. ૧૪૫)

સૂર્ય જેટલું પાણી શોષવે, તેથી અનેક ગણું અધિક પાણું આપી દે છે.

નદીમધ્યસ્થિતતાનાં હિ, કિં કરોતિ દવાનલઃ ? ॥ (૫. ૧૪૯)

નદી-વચાળે ઊભેલાને દાવાનળ શું દઝાડે ?

તરવોડપિ નિધિં પ્રાપ્ય, પાદૈઃ પ્રચ્છાદયન્તિ યત્ ॥ (૫. ૩૧૭)

નિધાન (ચરૂ) મળે, તો વૃક્ષો પણ પોતાના પગતળે દાબી રાખે.

અઙ્કુલ્યા પિહિતે કર્ણે, શબ્દાદ્વૈતં હિ જૃમ્ભતે ॥ (૫. ૩૩૫)

કાનમાં આંગળી ખોસો, તો બધું જ શબ્દ (નાદ/ધ્વનિ)મય ભાસે.

અક્ષ્ણોઃ પિધાને પિહિતં, નનુ વિશ્વં ચરાચરમ્ ॥ (૫. ૩૩૬)

આંખ મીંચી દો, તો દુનિયા અલોપ !

બલિમ્બ્યોડપિ છલં બલિઃ ॥ (૭. ૨૨૯)

છળપ્રપંચ એ સર્વથી બળવાન છે.

રાજા કુમારપાળ

સૂત્રિત સદ્દુકિતઓનો મર્મ

શાસ્ત્રકાર, કવિ, દાર્શનિક, ધર્મબોધક વગેરે તરીકે હેમચંદ્રાચાર્યનું સામર્થ્ય એટલું અજોડ છે કે આપણી સંસ્કાર પરંપરાના સંરક્ષણ અને સંવર્ધનમાં તેમણે કરેલા પ્રદાનનું સમગ્ર ચિત્ર આંકવા માટે તેમના પ્રત્યેક કાર્ય-ક્ષેત્રનાં નાનાંમોટાં વિવિધ પાસાંને ગણતરીમાં લેવાં જ પડે. મહાકવિ તરીકેની તેમની રચનાઓમાં ભાષા અને શૈલીની - વર્ણન, નિરૂપણ વગેરેની જે સમૃદ્ધિ જોવા મળે છે, તેને બાજુએ રાખીને માત્ર તેમની ભગીરથ કૃતિ 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર'માં પ્રયોજાયેલી પ્રસંગોચિત સૂકિતઓની થોડીક તપાસ કરીએ તો પણ તેની મારફત આપણને આચાર્યે પરંપરાને બરાબર પચાવ્યાની તથા તેમની ઔચિત્ય દૃષ્ટિની પ્રતીતિ થશે.

'ત્રિષષ્ટિ'ના પહેલાં ચાર પર્વમાંથી મુનિ શીલચંદ્ર વિજયજીએ સંકલિત કરેલી તથા 'હેમ સ્વાધ્યાય પોથી'માં ઉઘ્ઘૃત કરેલી દોઢસો જેટલી સદ્દુકિતઓનું સ્વરૂપ અને તાત્પર્ય આપણે ઊડતી નજરે જ જોઈએ. જો કે હેમચંદ્રાચાર્યના સમગ્ર કાવ્યસંપુટમાં મળતી સદ્દુકિતઓનાં ગંજમાંથી આ તો માત્ર થોડીક વાનગી લેખે જ ગણી શકાય.

સદ્દુકિતઓ યોજવાની સાહિત્યિક પરંપરા બે-અઢી હજાર વરસ જૂની છે. તેમનું ક્ષેત્ર પણ વિસ્તરતું ગયું છે અને પછીથી તેમના નાનામોટા કાંઈ કેટલાયે સંગ્રહો થતા રહ્યા છે. તેમાંનો જે 'શુકનીતિ' વગેરે જેવામાં જોવા મળતો પ્રકાર છે, તેમાં વ્યવહાર અને આચારને લગતો ડહાપણનો ભંડાર સંચિત થયેલો છે, જે કહેવતો અને બોધક સુવચનો રૂપે આજ સુધી જળવાયો છે. મારાં અભણ દાદીમાને ત્રણ સો ચાર સો કહેવતો હૈયે હતી, જે સહજભાવે રોજબરોજની વાતચીતમાં તેમનાં મોંમાંથી ટપકી પડતી. આ પરિસ્થિતિ આધુનિક નગરવાસીઓને બાદ કરતાં વધતીઓછી સર્વત્ર હતી.

સૂકિતઓનું પ્રયોજન પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રૂપે હિતશિક્ષા કે નીતિબોધ આપવાનું હોય છે. તે માટે નિત્યના જગત અને જીવન-વ્યવહારની સામગ્રીનો તે ઉપયોગ કરે છે. પરિચિત પ્રાકૃતિક જગત, પ્રાણીસ્વભાવ, મનુષ્યસ્વભાવ અને લોકવ્યવહાર તેનાં અવલંબન હોય છે, અને તે દ્વારા શું કરણીય, શું અકરણીય, શું ધર્મ્ય, શું અધર્મ્ય, શું હિતાવહ, શું અહિતક રહે તે તાત્પર્યરૂપે ફલિત થતું હોય છે.

પ્રસંગ કે ઘટનાના વર્ણનનો મર્મ બતાવવા કે વક્તવ્યને ચોટ આપવા અંતે સૂકિત મૂકાય છે. અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર આવું જ કામ કરે છે. 'પંચતંત્ર' અને 'હિતોપદેશ'ની કથાઓના આરંભ અને ઉપસંહાર રૂપે રહેલું પદ્ય પણ પ્રસ્તુત કરેલી

દૃષ્ટાંતકથાનો નિષ્કર્ષ રજૂ કરે છે. આપણી ઘણી કહેવતોનાં મૂળ આવી દૃષ્ટાંત કથામાં રહેલાં છે.

‘ત્રિષષ્ટિ’માંથી સંકલિત અહીં આગળ આપેલી સૂક્તિઓમાં કેટલીક તો સીધીસાદી છે: ‘ગુરુનો વિનય, આદર અને સેવા કરવાં, બીજાનાં યોગ્ય વચનોનો આદર કરવો, આત્મ-શ્લાઘા અને પરનિંદા ન કરવાં, સ્વાર્થીઓની ખુશામદથી ચેતવું-શરમાવું, દેશકાળને ઉચિત વર્તન કરવું, શાસ્ત્રને અને લોકવ્યવહારને અનુરૂપ હોય એવું બોલવું વગેરે.

પરિચિત નિત્યજીવનમાંથી સામગ્રીનો ઉપયોગ નીચેની કહેવતોમાં કરેલો છે :

‘કડવી તૂંબડીનું પાકું ફળ પણ કોણ ખાય ?’

‘બોરડીની બાજુમાં કેળ કેટલી શોભે ?’

‘વીણાવાદન થતું હોય ત્યાં વેદઘોષની કેવી દશા થાય ?’

‘કપૂરની પેટીમાં કોઈ મીઠું રાખે ખરું ?’

‘બાજુમાં રહેલા હોય તો પણ, કાચ તે કાચ, અને મણિ તે મણિ.’

‘ઝેઘ સિવાય બીજાની પાસે ચાતક પણ યાચના નથી કરતો.’

‘સ્વચ્છ, શ્વેત વસ્ત્ર પર પડેલો મશનો એક ડાઘો પણ તેને વરવું બનાવી દે છે.’

‘ઘર્ષણથી ચંદનમાંથી પણ અગ્નિ ભડકી ઉઠે.’

‘ગાયનું પુચ્છ ઝાલીને ગોવાળનું છોકરું પણ નદી તરી જાય.’

‘લોહું પણ વહાણને આશરે સાગરને પાર કરે.’

‘વર્ષાથી નદી ફુલાઈ ઊઠે, નદીપતિ-સાગર નહીં.’

‘કાગડીએ ઉછેરેલું હોય તોયે કોયલનું બચ્ચું કોયલ જ બને.’

‘વૃક્ષો પણ ઘનભંડાર, પોતાના ‘પદ’ નીચે (પગ નીચે, મૂળિયાં નીચે) સંતાડે છે.’

‘સુકાળમાંયે ગરીબને તો સદાયે દુકાળ.’

‘સંકટ આવી પડવાનું હોય ત્યારે લક્ષ્મી પણ લક્ષ્મીનાથને છોડી જાય.’

‘પશુ પણ પોતાની માદાનો પરાભવ સહી નથી લેતું.’

‘લગ્નમાં ગવાતાં વરપ્રશંસાના ઘોળ અને ટીખળમાં બોલાતાં વચન સાચાં ન માની લેવાં.’

‘હાથીના હોદ્દા પર બેઠેલા કાગડાને કોઈ મહાવત થોડો ગણે ?’

‘ગંગા સૌની- એ કોઈની બાપીકી મિલકત નથી.’

‘અધૂરી કહેલી વાતની મીઠાશ સાકરથી પણ વધી જાય.’

‘ભર્યા સાગરમાં પડેલા ઘડામાં પણ ગજા જેટલું પાણી જ માય.’

આવાં વચનો આપણને પરિચિત સ્વભાવલક્ષણો કે વ્યવહારને સ્પર્શે છે.

‘દેષીલો ન હોય તેવો બ્રાહ્મણ, છેતરતો ન હોય તેવો વાણિયો, ધનિક હોય એવો વિદ્વાન, નિરભિમાની હોય એવો ગુણવંત, ચંચળ ન હોય તેવી સ્ત્રી, સુશીલ હોય એવો રાજપુત્ર - એટલા ભાગ્યે જ જોવા મળે (૧૫-૧૬) : જાતિસ્વભાવને લગતાં આ વચનો શામળ ભટ્ટના છપ્પાની યાદ આપે તેવાં છે.

‘મૂર્ખ માણસ બચપણમાં માતૃમુખ, જુવાનીમાં તરુણીમુખ, ઘડપણમાં પુત્રમુખ હોય છે, પણ કદી અંતર્મુખ હોતો નથી.’ (૭૯) એ કથન સચોટ છે.

૩૨મી (૩.૫૩૨) સૂકિત શબ્દાંતરે ‘યઘદાચરતે શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ’ એ કહેવતને જ રજૂ કરે છે.

‘જેવો આહાર, એવો ઓડકાર’ (- ૪),

‘આગ લાગે ત્યારે કૂવો ખોદવા બેસવું’ (- ૬),

‘વાણિયો મગનું નામ ન પાડે’ (- ૨૦),

‘ઉજ્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન’ (- ૮૦),

‘વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ’ (- ૯૨),

‘કૂતરાની પૂંછડી વાંકી તે વાંકી’,

‘ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય’,

‘આળસુને ઘેર ગંગા આવી’,

એ કહેવતો આપણને વારસામાં મળી છે.

‘ચંદ્ર દર્શનથી આંખની ઝાંખ સુધરે છે - આંખનું તેજ વધે છે’ (૫૨) એ માન્યતા અનુસાર, આપણે ત્યાં શરદપૂનમની ચાંદનીમાં સોયમાં દોરી પરોવવાથી આંખનું તેજ વધે એવી માન્યતા અત્યારે પણ પ્રચલિત છે.

શક્યન્તે હિ ચળકવન્ મરિચાનિ ન ચર્વિતુમ્ । એ કહેવત અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પણ ચળય જિમ ન મિરિય खञ्जति । એ રીતે, તથા સુવર્ણનાપિ કિં તેન, કર્ણચ્છેદો ભવેદ્ યતઃ । જૂની ગુજરાતીમાં પણ મળે છે.

જગતમાંથી અને જીવન-વ્યવહારમાંથી પાઠ શીખવવા શીખવાની આપણી

પરંપરાનો હેમચંદ્રાચાર્ય જે સંદર્ભોચિત ઉપયોગ કર્યો છે, તે તીક્ષ્ણ સ્મૃતિ અને સાહિત્યિક સૂઝબૂઝનો ઘોતક છે, અને તે મમ્મટકથિત 'વ્યવહારજ્ઞાન અને ઉપદેશદાનનાં કાવ્ય પ્રયોજનો સાથે છે. જો કે હેમચંદ્રાચાર્યે, વ્યવહારકૌશલ શાસ્ત્ર દ્વારા પણ પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તેનો કાવ્યપ્રયોજનોમાં સમાવેશ નથી કર્યો. પણ તેનો એમણે વિરોધ કર્યો છે એવું નથી, તે સાહિત્યનું આગવું પ્રયોજન નથી એટલું જ તેમના કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

- હરિવલ્લભ ભાયાણી

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

પદ્મભૂષણ - વિભૂષિત પંડિત શ્રીદલસુખભાઈ માલવણિયા

ગુજરાતી ભાષાના એક સાહિત્યસર્જકે કહ્યું છે : 'અસાધારણ માણસ વાતાવરણ સર્જે છે, સાધારણ માણસ વાતાવરણને ઝીલે છે.' આ ઉક્તિનો પૂર્વાશ અસાધારણ પાંડિત્ય તેમજ સૌજન્ય ધરાવતા પં. શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયાના સંદર્ભમાં બંધબેસતો થાય તેમ છે.

એક સાધારણ સ્થાનકવાસી જૈન પરિવારમાં ઈ. ૧૯૧૦માં જન્મ, ગરીબીમાં ઉછેર, નાની વયમાં પિતાનું નિધન; સાત-સાત વર્ષ સુધી અનાથાશ્રમના આશરે રહીને મેળવેલું પ્રાથમિક શિક્ષણ; ત્યારબાદ આગળના અભ્યાસ માટે વર્ષો સુધી રાજસ્થાનનાં વિવિધ શહેરોમાં તથા કચ્છ, ગુજરાત, બનારસ અને શાન્તિનિકેતન સુધીનું પરિભ્રમણ-આ બધું તપાસીએ તો કપરા આર્થિક સંજોગો એક હોનહાર વ્યક્તિની કેવી કેવી કઠિન કસોટીઓ કરે છે તેનો નક્કર અંદાજ મળી શકે. આમ છતાં, આ કપરા સંજોગો અને આકરી તાવણી વચ્ચે જ પોતાના અસલી હીરનું દર્શન કરાવી, જ્યાં ગયા ત્યાંના વિચક્ષણ સંતો, અધ્યાપકો તથા સંચાલકોના મનમાં વસી જઈને ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનાર્જનનાં ઊંચાં ને ઊંચાં શિખરો સર કરતાં કરતાં શ્રી દલસુખભાઈ પર પ્રજ્ઞાયક્ષુ પંડિત શ્રીસુખલાલજીની દૃષ્ટિ પડી. તેમણે તેમનું હીર પારખ્યું, અને પોતાના પડખે લીધા. પંડિતજી તે વખતે બનારસ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં જૈન ચેરના અધ્યક્ષ અધ્યાપક. દલસુખભાઈની વિદ્યાકીય સજ્જતા તો પર્યાપ્ત હતી જ. જરૂર હતી માત્ર દૃષ્ટિસિંચનની. પંડિતજીએ એ કામ એક કુશળ હીરાઘસુની માફક કર્યું; અને એના ફલસ્વરૂપે એક તરફ દલસુખભાઈએ પંડિતજીના સહસંપાદક તરીકે તેમજ સ્વતંત્ર સંપાદક તરીકે પણ ઉચ્ચ દાર્શનિક ગ્રંથોનાં વૈશ્વિક-માન્યતા-પ્રાપ્ત સંપાદનો આપવા માંડ્યાં; તો બીજી તરફ જૈન ચેરના પંડિતજીના અનુગામી અધ્યક્ષ તરીકે તત્કાલીન ઉપકુલપતિ ડૉ. રાધાકૃષ્ણને દલસુખભાઈની નિયુક્તિ ભારે ઉમળકાપૂર્વક કરી.

નિજ અધ્યયનની સમૃદ્ધિ અને પંડિત બેચરદાસ દોશી તથા પંડિત સુખલાલજી જેવા ગુરુજનોનું સતત સાંનિધ્ય-માર્ગદર્શન-આ બન્ને કારણે દલસુખભાઈ જોતજોતામાં જૈન આગમો, બૌદ્ધ તથા વૈદિક સર્વ દર્શનો, પ્રાકૃત અને પાલી ભાષાઓ, આ બધા સાહિત્યના ઇતિહાસ તથા વિકાસની પ્રક્રિયા, ઇત્યાદિ વિષયોના અધિકારી જ્ઞાતા, સંશોધક તથા અધ્યાપક બની ગયા. સને ૧૯૫૨માં

તત્કાલીન રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદના હસ્તે પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટીની સ્થાપના થઈ, તેમાં દલસુખભાઈને માનદ મંત્રી તરીકેની માનભરી જવાબદારી સોંપાઈ. આ અરસામાં તેઓ પંડિતજીની સાથે આગમ પ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના સમાગમમાં આવ્યા, અને તેઓના મનમાં વસી ગયા. શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે પોતાની પ્રેરણાથી અને શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈની આર્થિક સખાવતથી સન ૧૯૫૭ના વર્ષે અમદાવાદમાં સ્થપાયેલ સંસ્થા 'લા. દ. વિદ્યામંદિર'ના નિયામક તરીકે દલસુખભાઈ ઉપર પસંદગીનો કળશ ઢોળ્યો, અને તે નિમિત્તે તેઓ અમદાવાદમાં આવીને વસ્યા. વિદ્યામંદિરમાં આવ્યા પછી, તેના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે દલસુખભાઈએ પોતાનો પ્રાણ રેડ્યો એમ કહેવામાં લેશ પણ અત્યુક્તિ નથી. પોતે મૂળ સ્થાનકવાસી પરિવારના સંતાન. એ પરંપરામાં ગૃહસ્થોને પણ આગમોના વાંચનાદિની સંપૂર્ણ છૂટ હોય. આ પછી વર્ષો સુધી વિદ્યાભ્યાસ માટેનું પરિભ્રમણ. આ પછી પંડિતજી જેવા મનીષીઓના સહવાસને પ્રતાપે લાઘેલો પોતીકો દૃષ્ટિ-ઉઘાડ. પરિણામે તેમની પોતાની પણ એક આગવી વિચારધારા ઘડાઈ અને તેને નિર્ભયપણે છતાં અનાગ્રહપણે વ્યક્ત કરતાં તેમણે કેટલાક વિવાદો પણ સર્જ્યા છે. પરંતુ આ બધાની છાયા એટલે કે પોતાના અંગત વિચારો કે મંતવ્યોની છાયા તેમણે વિદ્યામંદિર કે તેના એક પણ અંગ ઉપર પડવા ન દેતાં એક નિષ્ઠાવાન વિદ્યાવંતને છાજે તેવા મધ્યસ્થભાવે વિદ્યામંદિરનું સંચાલન કર્યું. તેના ફલસ્વરૂપે, વિદ્યામંદિરના મંચ ઉપરથી તેમણે જે તે વિષયોના મૂર્ધન્ય વિદ્વાનોના સહકારથી અનેક મૂલ્યવાન ગ્રંથોનું વિદ્વજજગતને પ્રદાન કર્યું; અને લા. દ. વિદ્યામંદિરની ગ્રંથમાળાને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ અપાવી, દેશ-પરદેશના વિદ્વાનો માટે અમદાવાદમાં એક વિદ્યાતીર્થ સર્જી આપ્યું. અને એ રીતે તેમણે, તેમને આ સંસ્થાના નિયામક તરીકે પસંદ કરનારા બન્ને મહાનુભાવોની દૂરંદેશિતાને યથાર્થ ઠરાવી બતાવી.

અલબત્ત, એમના આ દૃષ્ટિસંપન્ન પુરુષાર્થથી સંસ્થા તો વિશ્વવિખ્યાત બની જ, સાથે સાથે તેમની ખ્યાતિ પણ વિશ્વભરમાં પ્રસરી ગઈ. એમની એ ખ્યાતિનો ખરો ખ્યાલ તો ત્યારે આવ્યો, જ્યારે કેનેડાની ટોરન્ટો યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર વોડરે ઈ. સ. ૧૯૬૭માં, પોતાની યુનિવર્સિટીમાં કાયમી ધોરણે કે હંગામી ધોરણે પણ અધ્યાપન માટે તેમને આમંત્રણ આપ્યું. પ્રા. વોડરે લખ્યું હતું કે -

‘ભારતનાં વિશ્વતત્ત્વનું વિશ્લેષણ કરતાં દર્શનોની અન્ય શાખાઓ તેમજ બૌદ્ધ દર્શનના પ્રમાણવાદ સંબંધી ખુલાસો અને સમજૂતી આપી શકે તેવા સાવ ગણ્યાગાંઠ્યા વિદ્વાનોમાંના એક તરીકે હું તમારાં કામોને ઘણા વખતથી પિછાનું છે. તેથી જ મારું ધ્યાન તમારા તરફ ખેંચાયું છે.’

આ પ્રલોભન અસાધારણ હતું. પરંતુ પોતાના અંગત લાભ તથા પ્રતિષ્ઠા કરતાં દલસુખભાઈએ વિદ્યામંદિરની પ્રતિષ્ઠા તથા તેના સંચાલનની પોતાની જવાબદારીને વધુ મહત્વની ગણી. તેઓ ટોરન્ટો યુનિવર્સિટીમાં ગયા, પણ ત્યાં દોઢેક વર્ષ સુધી વિઝીટીંગ પ્રોફેસર તરીકે સેવા આપીને તરત ભારત પાછા ચાલી આવ્યા અને વિદ્યામંદિરમાં પાછા યથાસ્થાને ગોઠવાઈ કામે લાગી ગયા.

દોઢ જ વર્ષની તેમની એ અધ્યાપન સેવાના વળતરરૂપે કેનેડાની સરકાર તરફથી આજે પણ તેમને દર મહિને સારી એવી રકમનું પેન્શન નિયમિતરૂપે મળ્યા કરે છે.

ઉપર નોંધ્યું તેમ, સાહિત્ય-સંશોધનના ક્ષેત્રમાં તેમનું પ્રદાન બહુમૂલ્ય છે. લા. દ. વિદ્યામંદિરની ગ્રંથમાળાના સામાન્ય સંપાદક તરીકે તેમણે સંસ્થાને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ખ્યાતિ અપાવનાર લગભગ એક સો જેટલા ગ્રંથો પ્રકાશિત કર્યા છે. તે ઉપરાંત, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની આગમ પ્રકાશન ગ્રંથમાળામાં પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી સાથે સહસંપાદક તરીકે તેમણે કેટલાક આગમોનું સંપાદન કર્યું છે. પ્રાકૃત ટેકસ્ટ સોસાયટીએ તેમના માર્ગદર્શન નીચે પોતાની ગ્રંથમાળામાં અંગવિજ્ઞા જેવા અણમોલ ગ્રંથોને પ્રકાશમાં આણ્યા છે. બૌદ્ધ પિટકો અને જૈન આગમોમાં તેમની અવ્યાહત ગતિ છે. ભારતીય દર્શનોના તે મૂર્ધન્ય વિદ્વાન છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-પાલિ-હિન્દી-ગુજરાતી-અંગ્રેજી ભાષાઓના તે ઊંડા જાણકાર છે. તેમણે પોતે જૈન-બૌદ્ધ દાર્શનિક ગ્રંથોનાં સમીક્ષાત્મક સંપાદનો - અનુવાદો કરી વિદ્યાપિપાસુઓ ઉપર મહા ઉપકાર કર્યો છે. તેમની કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિનો ખ્યાલ આવી શકે એ આશયથી તેમણે કરેલા સંપાદન-અનુવાદના ત્રણેક ગ્રંથોનો પરિચય આપવો જરૂરી છે.

પ્રસિદ્ધ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિના ન્યાયાવતાર ઉપર શાન્ત્યાચાર્યે રચેલ વાર્તિક અને વૃત્તિનું તેમનું સંપાદન સુપ્રસિદ્ધ સિંધી જૈન ગ્રંથમાળામાં ૧૯૪૯માં પ્રકાશિત થયું. તે સંપાદન અનેક દૃષ્ટિએ મહત્વનું છે. તેમાં તેમણે લખેલાં ટિપ્પણો ભારતીય દર્શનોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરનારને અતિ ઉપયોગી છે. ત્યાં દાર્શનિક સમસ્યાઓ વિશે ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોએ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ કરેલ સમાધાનનું પ્રરૂપણ છે. દર્શનશાસ્ત્રવિષયક તેમનું અધ્યયન-મનન કેરલું વિશદ, તુલનાત્મક અને વિસ્તૃત છે, તેનો ખ્યાલ આ ટિપ્પણો પરથી મર્મજ જિજ્ઞાસુને આવી શકે છે. ઉદાહરણાર્થ, ભ્રાન્તજ્ઞાન યા મિથ્યાજ્ઞાન ઉપરના ટિપ્પણમાં એક ખાસું વિસ્તૃત પ્રકરણ તેમણે લખ્યું છે જેમાં ભ્રાન્તજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ, મુખ્ય ભ્રમ અને વ્યાવહારિક ભ્રમ, વ્યાવહારિક ભ્રમની પ્રક્રિયા, ભ્રાન્તિનું કારણ, પ્રત્યક્ષેતર ભ્રમ,

બ્રાન્તજ્ઞાનના પ્રામાણ્ય-અપ્રમાણ્યનો વિચાર - આ બધા મુદ્દા વિશે નાના દર્શનોના મતોનું બુદ્ધિતોષક વિવેચન છે. અહીં વ્યાવહારિક ભ્રમનું નિરૂપણ કરતાં તેમણે ચાર્વાકસંમત અખ્યાતિવાદ, માઘ્યમિકસંમત અસત્ય્યાતિવવાદ, સાંખ્યસંમત પ્રસિદ્ધાર્થખ્યાતિવાદ, યોગાચારસંમત આત્મખ્યાતિવાદ, બ્રહ્મદ્વૈતવાદિસંમત અનિર્વચનીયખ્યાતિવાદ, મીમાંસકસંમત અલૌકિકાર્થખ્યાતિવાદ, પ્રાત્માકરસંમત વિવેકાખ્યાતિવાદ અને નૈયાયિક-જૈનાદિસંમત વિપરીતખ્યાતિવાદને વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. ટિપ્પણોની જેમ જ આ સંપાદનની પ્રસ્તાવના પણ ખૂબ મહત્ત્વ ધરાવે છે. તે ચોથી-પાંચમી શતાબ્દી સુધીમાં જૈન દાર્શનિક વિચારધારાનો જે વિકાસ થયો તેનું સુપેરે નિરૂપણ કરે છે. તેથી તેનું એક સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે પણ પ્રકાશન થયું છે જેનું નામ છે : ‘આગમ યુગ કા જૈનદર્શન’ આનો ગુજરાતી અનુવાદ થવો જરૂરી છે.

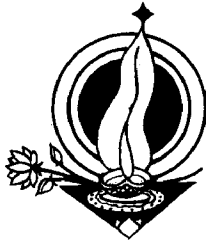
તેમનું બીજું મહત્ત્વનું પ્રદાન છે આચાર્ય જિનભદ્રકૃત ગણધરવાદનો સંવાદાત્મક ગુજરાતી અનુવાદ ટિપ્પણ અને તુલનાત્મક પ્રસ્તાવના સાથે. ગણધરવાદમાં જૈન પરંપરાસંમત જીવ-અજીવ આદિ તત્ત્વો વિશે ગણધરોની શંકાઓનું સમાધાન ભગવાન મહાવીરના મુખે કરાવવામાં આવ્યું છે. દરેક તત્ત્વની સ્થાપના કરતી વખતે વિરુદ્ધમતવાદીઓના મતોનો ઉલ્લેખ કરી ભગવાન તર્કપુરસ્સર પોતાનું તાત્ત્વિક મન્તવ્ય રજૂ કરે છે. આ ગ્રંથની દલસુખભાઈની પ્રસ્તાવના તેમની સંશોધનાત્મક અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિનો ઉત્તમ નમૂનો છે. તેમાં તેમણે દાર્શનિક મતમતાન્તરોનું તટસ્થ વિવેચન કર્યું છે. ત્યાં આત્મમીમાંસા, કર્મસિદ્ધાન્ત અને મુક્તિવિચાર વિશે બધી જ ભારતીય વિચારસરણિઓને લક્ષમાં લઈ સમગ્ર વિચારણા કરી છે. આ તે પ્રસ્તાવના છે જે વાંચી શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ પણ ખૂબ પ્રભાવિત થયા હતા અને લા. દ. વિદ્યામંદિરના પ્રથમ અધ્યક્ષ તરીકે તેમને નિમંત્રવાનો પાકો નિશ્ચય તેમણે કર્યો હતો. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ લખ્યું છે કે : ‘આખી પ્રસ્તાવના જોયા પછી મારા ઉપર એ અસર પડી છે કે ભાઈશ્રી માલવણિયાએ ગણધરવાદ જેવા અતિગહન વિષયને કુશળતાપૂર્વક અતિસરળ બનાવી દીધો છે, તદુપરાંત તેમણે ગણધરવાદમાં ચર્ચાયેલા પદાર્થોના વિકાસ અને ઉદ્ગમ વિશે વૈદિક કાળથી લઈ જે સપ્રમાણ દાર્શનિક અને શાસ્ત્રીય ઈતિહાસ રજૂ કર્યો છે તે દ્વારા તાત્ત્વિક પદાર્થોનો ક્રમિક વિકાસ કેમ થતો ગયો અને એકબીજા દર્શનો ઉપર તેની કેવી કેવી અસરો થઈ એ સ્પષ્ટરૂપે સમજાઈ જાય છે. તે સાથે આપણને એ પણ સમજાઈ જાય છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શનની ભૂમિકામાં રહેલા મહાનુભાવે તાત્ત્વિક પદાર્થોનું અધ્યયન, અવલોકન તેમ જ ચિંતન કેવી વિશાળ

અને તટસ્થ દૃષ્ટિએ કરવું જોઈએ જેથી તેની સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શનની દશા દૂષિત ન થાય.'

આપણે અગાઉ જોયું તેમ તેમણે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની જૈન આગમ પ્રકાશન ગ્રંથમાળામાં મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી સાથે સહસંપાદક તરીકે કાર્ય કર્યું. તેના ફલસ્વરૂપે નંદિ-અનુયોગદ્વાર અને પ્રજ્ઞાપનાની સમીક્ષાત્મક આવૃત્તિ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સાથે આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે. આ બન્ને ગ્રંથોની પ્રસ્તાવના અનેક દૃષ્ટિએ મહત્વની છે. તેમાં ખાસ તો આગમોનો સમય, પ્રદેશ, વિભાગ, પૂર્વસાહિત્ય વગેરે વિશે અભ્યાસપૂર્ણ ચર્ચા છે. ઉપરાંત, તે તે આગમમાં આવતા વસ્તુનો વિશદ પરિચય પણ છે. પ્રજ્ઞાપનાના તો પ્રત્યેક પદનો (પ્રકરણનો) વિસ્તારથી સાર આપ્યો છે. આ બન્ને પ્રસ્તાવનાઓ બે સ્વતંત્ર પુસ્તક બની શકે તેમ છે.

ઉદાહરણરૂપે નિર્દેશેલા તેમના ઉપરનાં કામો ઉપરથી કોઈને પણ ખ્યાલ આવી શકશે કે દલસુખભાઈ ભારતીય દર્શનોના વિશિષ્ટ વિદ્વાન છે, સૂક્ષ્મેક્ષિકાપુક્ત સંશોધક છે, ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી સંપન્ન છે, તટસ્થ વિવેચક છે, કુશળ ચિંતક છે, તટસ્થ મૂલ્યાંકન કરવાની શક્તિવાળા છે, અને એક જ દૃષ્ટિએ નહિ પરંતુ બધી જ પ્રચલિત દૃષ્ટિઓને લક્ષમાં લઈ વિચાર-સમન્વય કરવાના મનોવલણવાળા છે. એક વાર તેમને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો કે, 'આપ ક્યા દર્શનને અનુસરો છો?' તેના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે, 'હું કોઈ દર્શનને અનુસરતો નથી. માત્ર સર્વદર્શનનો અભ્યાસ કરું છું અને સમન્વયની ભાવનામાં માનું છું.' તેમને આપણે સાચા અનેકાન્તવાદી નહિ ગણીએ તો પછી કોને ગણીશું

(શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ-લિખિત પુસ્તિકા તથા ડૉ. નગીન જે. શાહના લેખના આધારે સંકલિત)

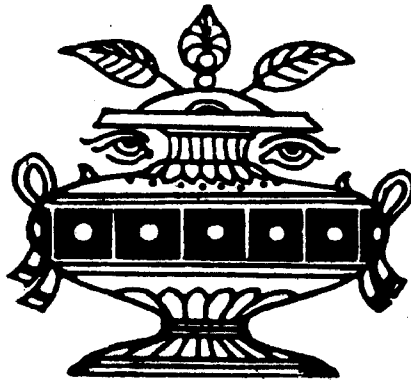
પંડિતશ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા

- ૧૯૧૦ : જુલાઈ ૨૨ જન્મ (ગામ : સાયલા - ઝાલાવાડ - સૌરાષ્ટ્ર)
- ૧૯૨૦ થી : સુરેન્દ્રનગર અનાથાશ્રમ (પાંચ અંગ્રેજી સુધી અભ્યાસ)
- ૨૭
- ૧૯૨૭-૨૮ બીકાનેર
- ૧૯૨૮-૨૯ જયપુર સ્થાનકવાસી જૈન ગુરુકુળમાં અભ્યાસ.
- ૧૯૨૯-૩૦ બ્યાવર
- ૧૯૩૧ : પંડિત બેચરદાસને ત્યાં જૈનદર્શનનો અભ્યાસ
- ૧૯૩૧ : જૂનથી ૧૯૩૩ જૂન સુધી : શાંતિનિકેતન / બૌદ્ધ અને જૈનદર્શનનો અભ્યાસ
- ૧૯૩૪ : સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફરન્સમાં નોકરી 'જૈનપ્રકાશ'ના સંપાદકીય વિભાગમાં.
- ૧૯૩૫ થી પંડિત સુખલાલજી સાથે સહકાર્યકર તરરીકે
- ૧૯૪૪ :
- ૧૯૩૮ : બનારસ યુનિ.માં જૈન-આગમના અધ્યાપક
- ૧૯૪૪ થી આસિ. પ્રોફે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રમાણવિદ્યા (બનારસ યુનિ.)
- ૧૯૫૯ :
- ૧૯૫૯ થી લાલભાઈ દલપતભાઈ ઈન્સ્ટીટ્યૂટમાં નિયામક
- ૧૯૭૫ :
- ૧૯૬૮-૬૯ ટોરેન્ટો યુનિ.માં ઈન્ડિયન ફિલોસોફીના પ્રોફેસર.
- ૧૯૭૬ થી ટોરેન્ટો યુનિ.માં ઈન્ડિયન ફિલોસોફીના સલાહકાર
- ૧૯૭૮ :
- ૧૯૭૮ થી ટોરેન્ટો યુનિ.માં ઈન્ડિયન ફિલોસોફીના ઓનરરી પ્રોફે.
- ૧૯૮૫ માર્ચ : સંસ્કૃત પ્રતિષ્ઠાપત્ર (ભારત સરકાર)થી સન્માનિત.
- ૧૯૮૮ નવે. ત્યાગપત્ર આપ્યું (લા. દ. ભા. સંસ્કૃતિમંદિર)
- ૩૦ :

(અત્યારે બી. એલ. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી-દિલ્હીના
ઑનરરી પ્રો.)

- ૧૯૯૦ ડીસે. થી સંપૂર્ણાનંદ સંસ્કૃત વિદ્યાલય (બનારસ)માં ઑનરરી
પ્રોફે.
- ૧૯૯૦ જાન્યુ ૩૧ : જૈનવિદ્યામનીષી/જૈન વિશ્વભારતી, લાડનૂ,
રાજસ્થાન
- ૧૯૯૦ ડીસે '૯ : બેંગ્લોરની પ્રથમ રાષ્ટ્રીય પ્રાકૃત પરિષદ દ્વારા સન્માન
- ૧૯૯૦ થી ઇન્ડિયન ફિલોસોફી કાઉન્સિલ દિલ્હી (ભારત સરકાર)ના
મેમ્બર.
- ૧૯૯૧ જૈન સભા દ્વારા કલકત્તાનો ભૂરા એવોર્ડ
- ૧૯૯૨ જાન્યુ. ૨૬ : પદ્મભૂષણ એવોર્ડ
- ૧૯૯૨ : જૈન જાગૃતિ સેન્ટર કર્ણાવતી (સન્માન)
- ૧૯૯૨ : લોટસ ગ્રુપ અમદાવાદ (સન્માન)
- ૧૯૯૩ સમાજભૂષણની પદવી (અખિલ ભારતીય ભાવસાર ક્ષત્રિય
મહાસભા)

(શ્રી રમેશ ઓજા દ્વારા સંકલિત)

પં. શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયાનું પ્રકાશિત સાહિત્ય

- હિન્દી** :- જૈન આગમ (૧૯૪૭). જૈન દાર્શનિકસાહિત્ય કા સિંહાવલોકન (૧૯૪૯). નિશીથ-એક અધ્યયન (૧૯૫૯). આગમયુગકા જૈનદર્શન (૧૯૬૬). જૈનદર્શનકા આદિકાલ.
- ગુજરાતી** :- આત્મમીમાંસા (૧૯૫૩). હિન્દુધર્મ (૧૯૬૪). જૈનધર્મચિંતન (૧૯૬૫). જૈનાગમ સ્વાધ્યાય. મહાવીર ચરિતમીમાંસા. પ્રભુશ્રી મહાવીર સ્વામીનો જીવન સંદેશ (૧૯૭૨). પ્રજ્ઞાયક્ષુ પં. સુખલાલજી (૧૯૭૭). ગણધરવાદ (ગુજરાતી તથા હિન્દીમાં) (૧૯૫૨). સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ (૧૯૫૫).
- અંગ્રેજી** :- JAINISM (1965)

સંપાદન

સમ્મતિતર્ક (અંગ્રેજી) (૧૯૩૯). ન્યાયાવતારવાર્તિકવૃત્તિ (૧૯૪૯). ધર્મોત્તરપ્રદીપ (૧૯૫૫-૭૧). પ્રમાણવાર્તિક (૧૯૫૯). શ્રીલોકાશાહની એક કૃતિ (૧૯૬૪). સ્લાકરાવતારિકા (ભાગ ૧-૨) (૧૯૬૫-૬૯). વિશેષાવશ્યકભાષ્ય (ભાગ ૧-૨) (૧૯૬૬-૬૯). ડીક્ષનરી ઓફ પ્રાકૃત પ્રોપર નેઈમ્સ (ભાગ ૧-૨) (૧૯૭૦-૭૨) (અંગ્રેજી).

સહસંપાદન :- પ્રમાણમીમાંસા, (૧૯૩૯). જ્ઞાનબિન્દુ (૧૯૪૦). તર્કભાષા (૧૯૩૯) (ત્રણેય-પં સુખલાલજી સાથે.)

દર્શન અને ચિંતન ૧-૨, (૧૯૫૭). દર્શન ઓર ચિંતન (૧૯૫૭). પાઠ્યસહ મહાવૃત્તિ (દ્વિતીય આવૃત્તિ) (ડૉ. વાસુદેવશરણ અગ્રવાલની સાથે). જૈન સાહિત્યકા વૃહદ્ ઇતિહાસ (ભાગ ૧-૨) (૧૯૬૨-૭૩). નંદી-અનુયોગદ્વાર સૂત્ર (૧૯૬૯). પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર (ભાગ. ૧-૨) (૧૯૬૯-૭૧). મુનિશ્રીપુણ્યવિજયજી શ્રદ્ધાંજલિ વિશેષાંક (૧૯૬૪).

લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર - ગ્રંથમાળાના ૧૦૦ ગ્રંથોના તેમજ પ્રાકૃત ગ્રંથ પરિષદના ૨૫ ગ્રંથોના પ્રધાન સંપાદક, આ ઉપરાંત અસંખ્ય સંશોધનાત્મક લેખો, નિબંધો, પ્રવચનો વગેરે વગેરે.

વિદ્યાનો મોજભર્યો વ્યાસંગ

- જયંત કોઠારી

સ્વ. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ મામાને ઘેર જઈને આવતા હોય અને કોઈ પૂછે કે ક્યાં જઈ આવ્યા તો કહેતા કે હું મંદિરે જઈ આવ્યો. મને પણ એવી થોડી વ્યક્તિ મળી છે, જેમની પાસે બેસવામાં જાણે કોઈ તીર્થસ્થાનમાં બેઠા હોઈએ એવો ભાવ થયો છે. તક મળ્યે એમનું સાન્નિધ્ય સેવવાનું મન થયા કરે. ભાયાણીસાહેબ એટલે કે હરિવલ્લભ ભાયાણી મારે માટે આવી તીર્થસ્વરૂપ વ્યક્તિ બની રહ્યા છે - એક વિદ્યાતીર્થ. લાંબી ચાલેલી માંદગી દરમ્યાન તબિયત કંઈક સુધરી અને જરા બહાર નીકળવાનું મન થયું ત્યારે ભાયાણીસાહેબ જ મનમાં આવ્યા. એમની સાથેની જ્ઞાનગોષ્ઠિ વિના પસાર કરેલા દિવસો મારે માટે ઉપવાસના દિવસો જેવા હતા. એમને મળીને જ એ ભૂખ ભાંગી. ભાયાણીસાહેબ સામે બેસવા તો હું ભાષાવિજ્ઞાનના ડિપ્લોમા - અભ્યાસક્રમનો વિદ્યાર્થી પણ બન્યો હતો.

ભાયાણીસાહેબ પાસે બેઠા હોઈએ એટલે વિદ્યાનો અજબગજબનો ખજાનો ખુલ્લો થાય. કેટકેટલી વિદ્યાશાખાઓમાં એમની અનવરુદ્ધ ગતિ ! સંસ્કૃત અને અર્ધમાગધીના તો એ વિદ્યાર્થી, પ્રથમ વર્ગની કારકિર્દી ધરાવનાર અને એમ. એ. માં ભગવાનદાસ પારિતોષક તથા ઝાલા વેદાન્ત પારિતોષિક મેળવનાર તેજસ્વી વિદ્યાર્થી. પીએચ. ડી. થયા અપભ્રંશ મહાકાવ્ય 'પઉમચરિય'નું સંશોધન - સંપાદન કરીને. આ અને આવાં બીજાં સંશોધન-સંપાદનોથી પ્રાકૃત અપભ્રંશના અભ્યાસમાં એવું અર્પણ કર્યું કે એના એ રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના માન્ય વિદ્વાન બની રહ્યા. પ્રાકૃત-અપભ્રંશના અભ્યાસીને માટે જૂની ગુજરાતીના અભ્યાસ તરફ વળવું એ સહજ ગણાય અને ભાયાણીસાહેબે અનેક સંપાદનો દ્વારા એ વિષયમાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી આપ્યો. 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાકોશ' રચીને એ વિષયના પોતાના અભ્યાસને શગ ચડાવી. આ ઉપરાંત, વિવિધ ભાષાઓનો અભ્યાસ ભાયાણીસાહેબને વ્યુત્પત્તિ અને ભાષાવિકાસના અભ્યાસ તરફ દોરી ગયો. એમાં એમણે કેળવેલી સજ્જતાએ એમને ભાષાવિજ્ઞાનના અધ્યાપક સુદ્ધાં બનાવ્યા. અને એ ઐતિહાસિક ભાષાવિજ્ઞાનની સાંકડી સીમામાં પુરાઈ ન રહ્યા. ભાષાવિજ્ઞાનની અન્ય સર્વ શાખાઓ ભાષાતત્ત્વજ્ઞાન, રચનાલક્ષી ભાષાવિજ્ઞાન, શબ્દાર્થશાસ્ત્ર, શૈલીવિજ્ઞાન વગેરે - સાથે પણ કામ પાડતા રહ્યા. ભાયાણી સાહેબની કારકિર્દીએ આમ વિવિધ રંગ ધારણ કર્યાં.

વેદાન્ત એટલે કે બ્રાહ્મણ પરંપરા ભાયાણી સાહેબનો વિદ્યાર્થીકાળનો અભ્યાસવિષય, તો પ્રાકૃત-અપભ્રંશના અભ્યાસને અનુષંગે એમણે જૈન પરંપરાના અધિકારી વિદ્વાન તરીકે પ્રતિષ્ઠા મેળવી. કુટુંબમાં જૈન અને વૈષ્ણવ પરંપરાનું સંમિશ્રણ અને દાદીમાના કંઠે ગવાતાં ધોળ-પદોએ વૈષ્ણવપરંપરાનું પીયૂષપાન કરાવ્યું. મધ્યકાલીન સાહિત્યના અધ્યયને, વળી, સંતસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યનો રસ કેળવ્યો. આપણા સાહિત્ય અને સંસ્કારનો વિપુલ વારસો, આ રીતે, ભાયાણીસાહેબને હસ્તગત બની રહ્યો અને આ સંસ્કારવારસાનું ઉદ્ઘાટન એ એમનું એક વિદ્યાકાર્ય બની રહ્યું.

આ પરથી રખે કોઈ ભાયાણી સાહેબને કેવળ પુરાતનતાના ઉપાસક તરીકે ઓળખે. એ આધુનિકતાના પણ એવા જ ઉપાસક છે. એ સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો સમજાવે ને આજના સમયમાં એની પ્રસ્તુતતા સિદ્ધ કરે, તે સાથે પાશ્ચાત્ય સૌન્દર્યશાસ્ત્ર અને આધુનિક સાહિત્યવિચારમાં પણ ગતિ કરતા રહે અને આપણને ગતિ કરાવતા રહે; પ્રાચીન સંસ્કારવારસાની ખેવના પ્રગટ કરે, તે સાથે આપણી આજની સાંસ્કૃતિક કટોકટીનું ચિંતવન કરે; મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં જેટલો રસ લે તેટલો જ આજના ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ લે. ‘આજ’ સાથેનો આ અનુબંધ ભાયાણીસાહેબની વિદ્વત્તાને સર્વભોગ્ય બનાવે છે.

સર્વદેશીયતા ઉપરાંત અદ્યતનતા એ ભાયાણીસાહેબની વિદ્વત્તાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. પોતાના સર્વ રસવિષયોમાં અદ્યતન પ્રવાહોથી ભાયાણીસાહેબ જેટલા પરિચત રહે છે તેટલા અન્ય કોઈ વિદ્વાન ભાગ્યે જ રહેતા હશે. આ અદ્યતનતા પાછી સાંકડી સીમાની નથી હોતી, ભાયાણીસાહેબની દૃષ્ટિ દેશપરદેશમાં સર્વત્ર ફરી વળે છે. આ રીતે પણ એમનામાં સર્વદેશીયતા છે એમ કહેવાય. વિદેશોમાં થતાં વિદ્યાકાર્યો તરફ ભાયાણીસાહેબની નજર વારંવાર જાય છે, કેમ કે એમાંથી નવા અભિગમો અને નવાં પ્રતિભાદનો પ્રાપ્ત થાય છે. ભાયાણીસાહેબમાં નવા જ્ઞાનની તીવ્ર ઝંખના છે અને એ ઝંખના એમના અભ્યાસવિષયો - સાહિત્યવિદ્યા અને ભાષાભ્યાસ-પૂરતી નથી હોતી, જીવનના બીજા અનેક વિચારક્ષેત્રોને સ્પર્શે છે. એટલે જ ભાયાણીસાહેબની મિત્રમંડળીમાં મનોવિજ્ઞાનીઓ, સમાજશાસ્ત્રીઓ, રાજનીતિશાસ્ત્રીઓ, કલાકારો વગેરે અનેક પ્રકારના લોકો જોવા મળે છે. એમની સાથે અનૌપચારિક ગોષ્ઠિઓ તો ચાલ્યા જ કરે છે તે ઉપરાંત, ભાયાણીસાહેબ ઔપચારિક ગોષ્ઠિઓ પણ યોજે છે અને વિવિધ ક્ષેત્રના વિદ્યાપુરુષો પાસેથી એમના ક્ષેત્રમાં શું ચાલી રહ્યું છે એની માહિતી કઢાવતા રહે છે. આ રીતે પોતે સમૃદ્ધ થતા રહે છે.

આ કારણે ભાયાણીસાહેબમાં હમેશાં તાજગી અને અભિનવતા પ્રતીત થાય છે. વળી એ બીજાનો ખજાનો લૂંટતા રહે છે, તેમ પોતાનો ખજાનો પણ લૂંટાવતા રહે છે. એ કંઈ કૃપણ વિદ્યાધની નથી. એમને મળીએ ત્યારે એ આપણી સમક્ષ કંઈકંઈ નવુંનવું ધર્યા કરે - નવું પુસ્તક, નવો વિચાર, નવી માહિતી. ભાયાણીસાહેબ પોતે કૌતુકથી છલકાતા હોય, રોમાંચ અનુભવતા હોય અને આપણને પણ એ કૌતુકસૃષ્ટિમાં ખેંચી જાય, રોમાંચ અનુભવાવે. એક તાજી હવાનો આપણને સ્પર્શ થાય, વહેતા તીર્થજળમાં ન્હાતા હોઈએ એવી પ્રકૃષ્ટતા આપણા ચિત્તમાં પ્રસરી રહે.

ભાયાણીસાહેબ આત્મરત વિદ્વાન નથી. પોતાનો ખજાનો બીજા પાસે લૂંટાવીને એ અટકી જતા નથી, બીજાઓને વિદ્યાકાર્યોમાં પ્રેરવાનું અને સહાયભૂત થવાનું પણ હંમેશાં કરતા રહે છે. એ કાર્યદિશા સૂચવે, એનો નકશો ઘડી આપે, માહિતી ને સાધનો પૂરાં પાડે, સાથે રહી ગૂંચો ઉકેલી આપે ને કેટલીક વાર તો પ્રકાશનની વ્યવસ્થા પણ કરાવી આપે. ભાયાણીસાહેબ પાસેથી આવાં પ્રેરણા-પ્રોત્સાહન મેળવનારાં કેટલાં બધાં હોય છે ! છતાં પોતાનાં સમય-શ્રમની લહાણી એ એટલા મોકળા મનથી કરે છે કે ભાયાણી સાહેબને આ કંઈ રીતે પોષાઈ શકતું હશે એનો વિચાર આપણને આવે, એમનાં સમયશ્રમ લેતાં સંકોચ થાય. સૌનું વિદ્યાતપ વધે એ માટેની ભાયાણીસાહેબની તત્પરતા એટલી બધી છે કે એ મોટાનાના અભ્યાસીનો વિચાર કરતા નથી, પાત્ર-અપાત્રનોયે નહીં. આથી જ કોઈ વાર નબળા કામ સાથે એમનું નામ જોડાતું હોય એવું બને છે. પણ પોતાની લાક્ષણિક હળવાશથી એ આ સ્થિતિને હસી લે છે. એક પુસ્તકમાં ભાયાણીસાહેબની પ્રસ્તાવના જોઈને કોઈએ એમને ફરિયાદ કરી કે આવા નબળા પુસ્તકમાં તમારી પ્રસ્તાવના કેમ ? ભાયાણીસાહેબે હાજરજવાબ વાળ્યો, ‘એટલું તો એ પુસ્તકમાં સારું આવ્યું !’ ધાર્યું પરિણામ મળવાની આશા હમેશાં કેમ રાખી શકાય ? ને ક્યારેક આવું પરિણામ આવે તેથી ભાયાણીસાહેબ કંઈ વિદ્યાદાનમાં સંકોચ અનુભવતા થાય નહીં. એમની વિદ્યાપ્રીતિ અનન્ય છે. બીજાઓની ચેતનાને સતત સંકોરતા રહીને એમણે પ્રજ્ઞકીય વિદ્યા પુરુષાર્થમાં જે યોગદાન આપ્યું છે એ એમના પોતાના વિદ્યાપુરુષાર્થની સામે વીસરી ન શકાય એટલું માતબર છે.

વિદ્યાનાં ઉચ્ચ ધોરણો ગુજરાતમાં જો કોઈમાં વધુને વધુ મૂર્તિમંત થતા હોય તો એ ભાયાણીસાહેબમાં જ. એમની શાસ્ત્રબુદ્ધિ અને વૈજ્ઞાનિકતાને ભાગ્યે જ કોઈ પહોંચી શકે. મેં મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દોકશનું કામ કર્યું ત્યારે જોયું કે ભાયાણીસાહેબે પોતાનાં સંપાદનોમાં આપેલા શબ્દકોશો સૌથી વધારે આધારભૂત

હતા. એમાં જવલ્લે જ એવું કોઈ સ્થાન મળતું હતું કે જ્યાં શુદ્ધિને અવકાશ હોય. જેમની સજ્જતા અને પ્રમાણભૂતતા માટે મને આદર હતો એવા આપણા અત્ય અગ્રિમ વિદ્વાનોના શબ્દકોશો પણ મારે જોવાના થયા હતા પણ ભાયાણીસાહેબનો આધારભૂતતા માટેનો આગ્રહ તે તો એમનો જ. એ જે શબ્દાર્થો આપે તે આધારભૂત રીતે અને ચોકસાઈથી આપી શકાય તો જ આપે. અટકળ-અનુમાન, તરંગતુક્કામાં એ ફસાય નહીં, અસાધારણપણે આડમાર્ગે ખેંચાઈ જાય નહીં, કશું સાહસ તો કરે જ નહીં.

દેશ-પરદેશનાં ઉત્તમ વિદ્યાકાર્યોના સંપર્કથી ભાયાણીસાહેબની આવી સૂક્ષ્મ-તીક્ષ્ણ શાસ્ત્રબુદ્ધિ ઘડાઈ હોવાનું સમજાય છે. ખાસ કરીને પશ્ચિમમાં થતાં વિદ્યાધ્યયનો જાણે એમની સામે આદર્શ રૂપે હોય એવું લાગે છે, એના દાખલા ટાંકતાં એ થાકતા નથી અને એની પ્રશંસાભરી પરિચય નોંધ એ વારંવાર લે છે. આપણે ત્યાંનાં એવાં કાર્યો ભાયાણીસાહેબના મનમાં ઝાઝાં વસતાં નથી અને એ વિદેશી વિદ્વતાથી વધારે પડતા અભિભૂત થયેલા છે એવી ફરિયાદ પણ ક્યાંક-ક્યાંક સાંભળવા મળે છે. આવી ફરિયાદ કરતી વખતે આપણે ત્યાંની અનેક વિદ્યાપ્રવૃત્તિઓના ભાયાણીસાહેબ પ્રેરક પ્રોત્સાહક બન્યા છે, તે વીસરી જવાય છે. ઉપરાંત એ હકીકત છે કે પશ્ચિમમાં થતાં વિદ્યાધ્યયનોમાં બીજી રીતે કયાશ હોય તોયે અભ્યાસની દૃષ્ટિ અને પદ્ધતિ પરત્વે એમાંથી અવશ્ય કંઈક ને કંઈક શીખવાનું મળે. એવા નમૂના આપણે ત્યાં ઓછા જડતા હોય તો ભાયાણીસાહેબ શું કરે ? તેથી, વિદેશી વિદ્વતા તરફ ભાયાણીસાહેબનો પક્ષપાત હોય તોયે એ સાર્થક અને ઉપયોગી પક્ષપાત છે એમ કહેવાય.

ખરેખર આપણને મૂંઝવે એવી બાબત તો એ છે કે ભાયાણીસાહેબ પોતે સ્વીકારેલાં વિદ્યાનાં ઉચ્ચ ધોરણો સાથે કેટલીક વાર બાંધછોડ કરે છે. વિષયને પૂરતો ન્યાય ન મળે એવી એની સીમાઓ આંકવી, સૂચિ જેવાં સંશોધનનાં અગત્યનાં અંગ વિના ચલાવી લેવું, સંશોધનની કેટલીક ઝીણવટમાં ન જવું - આવુંઆવું ભાયાણીસાહેબ કરે છે કે કરવા બીજાને પ્રેરે છે ત્યારે એમણે આપણી સમક્ષ ઘરેલાં પશ્ચિમનાં વિદ્યાધ્યયનોના નમૂના જૂઠા પડતા લાગે છે. કદાચ ભાયાણીસાહેબનો થાક આમાં વ્યક્ત થતો હોય, કદાચ એમને ઘણાંબધાં કામ કરી નાખવાની ઉતાવળ આવી જતી હોય, કદાચ આમાં એમની વ્યવહારુ દૃષ્ટિ જ હોય. સંપૂર્ણતાવાદી થવાનાં જોખમો એ જાણતા જ હોય. સંપૂર્ણતાવાદી થવાથી કામો ઘણી વાર અઘવચ્ચે રખડી પડતાં હોય છે. ભૃગુરાય અંજારિયાનો દાખલો આપણી નજર સામે છે. અને ટાંચાં સાધનો હોય તથા ઘણાં કામો કરવાનાં રહી જતાં હોય ત્યારે

તો વ્યવહારુતાનો આશ્રય લેવો ખાસ જરૂરી બની જતો હોય છે. ભાયાણીસાહેબ ઘણાંબધાં કામો કરી શક્યા છે ને કરાવી શક્યા છે તે આ વ્યવહારુતાને કારણે એ સ્પષ્ટ છે. ઊગતા અભ્યાસીને તો ભાયાણીસાહેબની આ વ્યવહારુતા ઘણી ઉપકારક બની છે. એમની યત્કિચિત્ શક્તિનો ઈષ્ટ લાભ લઈ શકાયો છે. વિદ્વાતાનાં ઊંચાં ધોરણોની સાથે વ્યવહારુતાનો મેળ ભાયાણીસાહેબે બેસાડ્યો છે, એમ કહેવું હોય, તો કહી શકાય એવું છે. પણ વિદ્વાતાનાં ઘણાં કાર્યો જલદીથી ફરીફરીને થતાં નથી હોતાં, તેથી એમને અમુક તબક્કે લાવવાં જરૂરી હોય ને એ માટે ખર્ચવા જોઈતા સમય-શ્રમનો સંકોચ કરવો યોગ્ય નથી હોતો. આ બાબત ગુજરાતમાં કોઈ સમજી શકે તો ભાયાણીસાહેબ જ સમજી શકે. એટલે વિદ્યાકાર્યનાં ધોરણોની સાચવણી માટે એ પૂરા જાગ્રત અને સક્રિય રહે એમ ઈચ્છવાનું મન થાય છે.

ધોરણોની સાચવણી માટે સક્રિય બનવું તે કેટલીક વાર સંઘર્ષમાં ઉતરવા બરાબર બની જાય. વિરોધનો ઝંડો ફરકાવવો પડે, અસહકારનો માર્ગ લેવો પડે. ભાયાણીસાહેબના સ્વભાવમાં આ હોય એવું જણાતું નથી. એ સંઘર્ષના કાયર છે, અથવા કહો કે કલેશભીરુ છે. જાહેરમાં કશાની તીવ્ર આલોચના તેમણે કરી હોય કે કશા પરત્વે એમણે પોતાની નિર્ણાયક અસંમતિ દર્શાવી હોય, એ અક્કડ થઈને ઊભા રહ્યા હોય એવું વિરલ અપવાદ રૂપે જ બન્યું છે. સામાન્ય રીતે, સંઘર્ષ કરવાની જરૂર હોય ત્યાં એ મૂંગા રહીને ખસી જાય છે કે સમાધાન સ્વીકારી લે છે અને મિત્રો તથા સ્નેહીઓને તો એ ખાસ સાચવી લે છે. એમને અગવડ પડે એવું એ ભાગ્યે જ કરે છે. કેટલીક બાબતો એવી હોય છે કે જેમાં ભાયાણીસાહેબનો અવાજ જ નિર્ણાયક બની શકે, એ આગ્રહ રાખે તો ઈષ્ટ પરિણામ લાવી શકે, ભલે એ માટે થોડોઘણો કલેશ વહોરવો પડે. એ નથી થતું ને ખોટા, ખરાબ નિર્ણયોમાં એ ભાગીદાર થતા દેખાય છે. તેથી મારા જેવા લડાયક માણસને અફસોસ રહે છે, પણ બીજી બાજુથી હું જોઈ શકું છું કે ભાયાણીસાહેબના સ્વભાવમાં રહેલી આ કલેશભીરુતા અને સમાધાનશીલતાએ એમને વિવાદાસ્પદતાની સીમાની બહાર રાખ્યા છે, વ્યાપક રીતે સ્વીકાર્ય બનાવ્યા છે અને બહોળા સંબંધો સંપડાવી આપ્યા છે, જેને કારણે ભાયાણીસાહેબ અનેક વિદ્યાપ્રવૃત્તિઓના પ્રવર્તક અને સહાયક બની શક્યા છે ને એમને પોતાને હાથે તથા એમની પ્રેરણા ને સહાયથી થયેલાં વિદ્યાકાર્યોનો સરવાળો ઘણો મોટો થાય છે. મારા અફસોસનું જાણે સાદું વળી જતું હોય એમ મને લાગે છે.

ભાયાણીસાહેબ સંઘર્ષભીરુ ભલે હોય, એ વાદપ્રતિવાદના ભીરુ નથી. એક સ્વતંત્ર વિચારકનું તેજ એમનામાં છે. જ્ઞાનગોષ્ઠિઓમાં એ પ્રશ્ન કરતા, પ્રતિવાદ

કરતા, પોતાનું પ્રતિપાદન રજૂ કરતા અને આ બધું ઉગ્રતાથી કરતા જોવા મળે છે. એમનો અવાજ મોટો ને આગ્રહી બની જાય ને મોઢું લાલચોળ થઈ જાય. સામો માણસ ડઘાઈ જાય, મૂંગો થઈ જાય. ડૉ. ઉપેન્દ્ર પંડ્યાએ એક વખત પોતાનો આવો અનુભવ મારી પાસે વર્ણવેલો. મેં કહ્યું કે ભાયાણીસાહેબ લાલપીળા થાય એનાથી આપણે મૂંઝાઈ ન જવું, આપણે પણ સામે ઉગ્ર થવું અને આપણી વાત જોરશોરથી મૂકવી. ભાયાણીસાહેબનો તો જ્ઞાનાવેશ હોય છે. આપણે સામા થઈએ કે હસી લઈએ એટલે થોડી વારમાં એ શમી જતો હોય છે. આપણી વાતનું તથ્ય સ્વીકારી લે, આપણને અઘવચ્ચે આવી મળે કે ઉદારતાથી મતભેદને માન્ય કરી લે. ભાયાણીસાહેબ ઊહાપોહમાં રસ લેનારા છે, કોઈ મતપ્રવર્તક નથી. પશ્ચિમમાં નિત જવા જન્મતા વાદો, જે કોઈવાર તો પરસ્પર છેદ ઉડાડનારા હોય છે, તેમાં રસ લેનાર માણસ બદ્ધમત તો ન જ હોઈ શકે ને ?

ભાયાણી સાહેબ અખંડ વિદ્યોપાસક છે. ચંદ્રકળાબહેને એમને ઘરની જવાબદારીઓમાંથી મુક્ત રાખીને વિદ્યોપાસનામાં રચ્યાપચ્યા રહેવાની સગવડ કરી આપી છે. પણ એ શુષ્ક સંશોધક નથી કે નથી વિદ્યાભ્યાસજડ. રસિકતા એમનામાં ભારોભાર રહેલી છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મુક્તકોની મજા ભાયાણીસાહેબ પાસેથી જ માણવા મળે. આ મુક્તકોના રસાળ અને છટાદાર અનુવાદો કરવા એ એમનો નવરાશની પળોનો વિનોદ છે. પ્રાકૃત કથાઓની રસલહાણ ગુજરાતીમાં કરવાનું પણ એમને ગમે છે. થોડાંક સુંદર સ્મૃતિલેખો એમણે લખ્યા છે અને ક્યારેક ગંભીર વાત પણ એમણે નર્મમર્મકટાક્ષથી કહી છે. ભાયાણીસાહેબ સંશોધક ન થયા હોત તો સર્જક અવશ્ય થયા હોત એમ આપણને લાગે. ભાયાણીસાહેબ ઠઠામશ્કરીમાં રસ લે, ગપસપમાં ગૂંથાય અને નિંદારસનોયે એમને નિષેધ નથી. પૂરું માનવીય વ્યક્તિત્વ છે. એમનું હાસ્યની તો એવી છોળો ઉછાળે કે અભ્યાસ અને અદ્વિહાસનો આ મેળ આપણને વિદ્યાતાનું કોઈ વિસ્મયકર્મ લાગે.

ભાયાણીસાહેબનો તે ખરેખરો વિદ્યાવિનોદ. માટે જ ‘વ્યાસંગ’ અર્પણ કરતાં મેં લખ્યું હતું :

આપનો ઘડીક સંગ.

એ જ તો કેવો મોજભરેલો વિદ્યાનો વ્યાસંગ

ઘડીક સંગ જ વિદ્યાનો વ્યાસંગ બને અને તે પણ મોજભરેલો તે ભાયાણીસાહેબ પાસે જ. પણ એ બને ભાયાણીસાહેબ સાથેની અનૌપચારિક ગોષ્ઠિમાં જ. ઔપચારિક વ્યાખ્યાનમાં ક્યારેક વ્યંગવિનોદનો તણખો ઝરે, પણ સામાન્ય રીતે એ ભારેખમ રહે. વર્ગશિક્ષણ પણ એમનું ઔપચારિક અને શુષ્ક

ગણાય તેવું. વીગતો-વિશ્લેષણોથી ખચિત અને એમનું ભરેલું ચિત્ત જાણે સહજપણે ઠલવાતું લાગે. કેટલા વિદ્યાર્થીઓનું ચિત્ત એમાં પરોવાતું હશે અને ભાયાણીસાહેબનો જ્ઞાનઘોષ ઝીલવા એ શક્તિમાન થતા હશે એ વિશે શંકા રહે છે. એમ લાગે છે કે ભાયાણીસાહેબના મનમાં પણ અસંતોષ રહેતો હશે અને એમણે અધ્યાપનનું કામ વહેલું છોડી દીધું એમાં આ સ્થિતિએ ભાગ ભજવ્યો હશે. શાંત એકાંતમાં બેસી સૂક્ષ્મ-તીક્ષ્ણ ઓજારોથી ભાષા અને સાહિત્યનાં ક્ષેત્રોમાં ખણખોદ કરવી અને પછી મંડળીમાં બેસી હસતાંરમતાં વિદ્યાવિતરણ કરવું એ ભાયાણીસાહેબને વધુ ભાવતી અને ફાવતી પ્રવૃત્તિ છે.

ગુજરાતના વિદ્વદ્વર્ગમાં ભાયાણીસાહેબ એક વિરલ ઘટના છે. એમની વિશિષ્ટ શક્તિઓનો લાભ ગુજરાત જેટલો લઈ શકશે એટલું એ વિદ્યાસમૃદ્ધ થશે અને ગુજરાતની વણિકસંસ્કૃતિને એક નવો ઓપ મળશે. આ માટે આપણે સૌ એમનું નિરામય દીર્ઘાયુષ ઈચ્છીશું.

૨૫ સપ્ટે. ૧૯૯૩

ભાયાણી હરિવલ્લભ યુનીલાલ

- ૧૯૧૭ : મે ૨૬, જન્મ. મહુવા (ગોહિલવાડ)
- ૧૯૩૪ : મેટ્રીક પાસ કરી, એમ. એન. હાઈસ્કૂલ, મહુવા.
- ૧૯૩૯ : બી. એ. થયા - સંસ્કૃત વિષય સાથે.
- ૧૯૪૧ : એમ. એ. સંસ્કૃત અને અર્ધમાગધી સાથે (ભારતીય વિદ્યા ભવન, મુંબઈ)
- ૧૯૪૫ થી ભારતીય વિદ્યાભવનમાં સંશોધક-અધ્યાપક.
- ૧૯૬૫ :
- ૧૯૫૧ : મુનિશ્રી જિનવિજયજીના માર્ગદર્શન હેઠળ કવિ સ્વયંભૂદેવકૃત અપભ્રંશ ભાષાના રામાયણ વિષયક મહાકાવ્ય 'પઉમચરિય' પર મહાનિબંધ (Ph.d.)
- ૧૯૫૫ : ઑલ ઈન્ડિયા ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સમાં પ્રાકૃત અને જૈનદર્શન વિભાગના પ્રમુખ
- ૧૯૬૩ : રણજિતરામ સુવર્ણચન્દ્રક
- ૧૯૬૩ : નરોત્તમ હન્સરાજ લેક્ચર્સ, પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ : વારાણસી.
- ૧૯૬૫ થી : ગુજ. યુનિના ભાષા સાહિત્યભવન સાથે સંલગ્ન.
- ૧૯૭૫
- ૧૯૬૭ : વિલ્સન ફિલોલોજીકલ લેક્ચર્સ, યુનિ ઑફ બોમ્બે
- ૧૯૬૮ : ઠક્કર વસનજી લેક્ચર્સ યુનિ. ઑફ બોમ્બે : ૧૯૬૮.
- ૧૯૭૨ : ગુજ. સાહિત્ય પરિષદ : પ્રમુખ-સંશોધન અને વિવેચન વિભાગ
- ૧૯૭૫ : સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ.
- : લાલભાઈ દલપતભાઈ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, અમદાવાદમાં માનદ અધ્યાપક.
- : કે. પી. ત્રિવેદી લેક્ચર્સ : દ. ગુ. યુનિ.
- ૧૯૮૦ : ઈન્ટરનેશનલ સ્કૂલ ઑવ ટ્રવિરિડિયન લિંગ્વિસ્ટિક્સ : ત્રિવેન્દ્રમમાં ગુજરાતીભાષાના અધ્યાપક.
- ૧૯૮૧ : ભોગીલાલ લહેરચંદ વ્યાખ્યાનમાળા : પાટણ

- ૧૯૮૩ : વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી લેક્ચર્સ : એસ. એન. ડી. ટી. વુમેન્સ યુનિ; મુંબઈ.
- ૧૯૮૫ : President's Award of Certificate of Honour as an outstanding Sanskrit Scholar.
- ૧૯૮૭ : પ્રેમાનંદ સાહિત્યસભા મેડલ.
- ૧૯૯૦ : ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ
- ૧૯૯૩ : Honorary Fellowship at the school of oriental and African Studies (London uni)

(શ્રી રમેશ ઓઝા દ્વારા સંકલિત)

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

રાજા કુમારપાળ

ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીનાં પ્રકાશિત મુખ્ય પુસ્તકો

સંપાદન તથા અધ્યયન :

- સંસ્કૃત** : લીલાવતી-સાર (૧૯૮૩)
- પ્રાકૃત** : સંખિત-તરંગવર્ષ-કલા (૧૯૭૯). તારાગણ (૧૯૮૭). વસુદેવહિંડી-મધ્યમ ખંડ-ભાગ ૧ (૨મણીકભાઈ શાહ સાથે, ૧૯૮૮).
- અપભ્રંશ** : પઉમચરિય (મધુસૂદન મોદી સાથે, ૧૯૪૮). પઉમચરિઉ ભાગ-૧-૨-૩ (૧૯૫૩, ૧૯૬૧). નેમિનાહચરિઉ-ભાગ ૧-૨ (મધુસૂદન મોદી સાથે, ૧૯૭૦-૭૧). સનતુકુમાર ચરિઉ (મ. મોદી સાથે, ૧૯૭૨).
- જૂની ગુજરાતી** : મદનમોહના (૧૯૫૫). ત્રણ પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો (૧૯૫૫). સિંહાસન બત્રીશી (૧૯૬૦). દશમ સ્કંધ (ઉમાશંકર જોશી સાથે) ભાગ ૧-૨ (૧૯૬૬, ૧૯૭૨). પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંચય (અગરચંદ નાહટા સાથે, ૧૯૭૫). રત્નચૂડ રાસ (૧૯૭૭). શીલોપદેશમાલા - બાલાવબોધ (ગીતાબહેન, ૨મણીકભાઈ શાહ સાથે, ૧૯૮૦). નંદબત્રીશી (કનુભાઈ શેઠ સાથે, ૧૯૯૦). પાંડવલા (૧૯૯૧). કૃષ્ણબાલચરિત્ર (૧૯૯૩).
- ભાષા અને વ્યાકરણ** : અપભ્રંશ વ્યાકરણ (૧૯૬૧, ૧૯૭૧, ૧૯૯૩). અપભ્રંશ લેંગ્વિજ એંડ લિટરેચર (૧૯૯૦). સમ આસ્પેક્ટસ ઓવ દેશ્ય પ્રાકૃત (૧૯૯૨). થોડોક વ્યાકરણ વિચાર (૧૯૬૯, ૧૯૭૧, ૧૯૭૮). વ્યુત્પત્તિવિચાર (૧૯૭૫). ગુજરાતી ભાષાનું ઐતિહાસિક વ્યાકરણ (૧૯૮૮).
- પ્રકીર્ણ** : મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાકોશ (૧૯૯૧). ઉપરાંત કેટલાક વિવેચન લેખ-સંગ્રહો, લોકસાહિત્યનાં સંપાદનો અને અધ્યયનો, સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કૃતિઓના ગુજરાતી અનુવાદો, સંશોધન લેખ-સંગ્રહો (અંગ્રેજી) વગેરે.

